

VIDYA VIKAS SHIKSHAN SANSTHA, HINGANGHAT
VIDYA VIKAS ART'S, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE,
SAMUDRAPUR DIST. WARDHA 442305 (M.S.)

(Affiliated To RTM Nagpur University, Nagpur)

Email: vidya_vikascoll@rediffmail.com Website : www.vidyavikascollege.com

Dr. K. G. Rewatkar Principal
 (NAAC Accredited B++ 2022)

Ph. & Fax No. 07151 225560, 9822426769 (Estd.1989).

3.3.2 Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the year:

Title of paper	Name of the author/s	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number	Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal
Evaluation of Physico-Chemical Parameters of Vena Water River of Wardha District (M.S.)	Dr. Manohar S. Ambatkar	Zoology	International Journal of Research and Analytical Reviews	Mar-23	2349-5138	https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4398598
SPECTROSCOPIC AND MICROBIAL INVESTIGATION OF BIOACTIVE LIGAND P-METHOXY ISONITROSO ACETOPHENONE (P-MINAP) WITH TRANSITION METAL ION	Dr. R. G. Gajbhije	Chemistry	WORLD JOURNAL OF PHARMACEUTICAL RESEARCH	Feb-23	2277-7105	https://www.wjpr.net/abstract_file/21646
ANALYSIS OF SOME NUTRITIONAL AND QUALITY ATTRIBUTES OF SHADE DRIED LEAVES OF SOME WILD AND CULTIVATED PLANT SPECIES	Dr. V. G. Manwatkar	Botany	INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN BIOSCIENCE, AGRICULTURE AND TECHNOLOGY	Jan-23	2347 – 517X	https://ijrbat.in/upload_papers/010220230228084.%20V%20G%20Manwatkar.pdf
The effect of Deproteinised Juice on Seedling Growth of different Plants (by Foilar Spray Method)	Dr. V. G. Manwatkar	Botany	B.Aadhar Multidisciplinary International Journal	Oct-22	2278-9308	https://www.aadhasocial.com/Jurnal.aspx
Phytochemical Analysis of Protein and Amino Acid Composition of Shade Dried Leaves of Some Wild and Cultivated Plant Species	Dr. V. G. Manwatkar	Botany	International Journal of Science and Research	Nov-22	2319-7064	https://www.ijsr.net/archive/v11i11/SR221111084307.pdf

BIOLOGICAL ACTIVITIES IN SUBSTITUTED BENZYLIDENE ACETOPHENONE	Dr. M N Narule	Chemistry	Mukt Shabd Journal	Dec-22	2347-3150	https://shabdbooks.com/volume-11-issue-12-2022 https://app.box.com/s/4fy2qh3dag6mjj3sll4wb5j25trfycg
Photoluminescence and Judd-Ofelt analysis of Eu ³⁺ doped akermanite silicate phosphors for solid state lighting	Dr. K. G. Rewatkar	Physics	Optical Materials	Nov-22	0925-3467	https://doi.org/10.1016/j.optmat.2022.112945
Investigation of Physiochemical Impact of Organic Molecule L-Lysine on Ammonium Dihydrogen Phosphate Single Crystal for Optoelectronics Applications	Dr. K. G. Rewatkar	Physics	Electrochem	Apr-23	2673-3293	https://doi.org/10.3390/electrochem4020017
Influence of Bi ³⁺ ions substitution on calcium–lead hexaferrite’s structural, magnetic, and dielectric properties	Dr. K. G. Rewatkar	Physics	J Mater Sci: Mater Electron	Dec-22	0957-4522	https://doi.org/10.1007/s10854-022-04020-1 SpringerLink
Study of Accelerating Universe in the framework of Bianchi Type-III Scalar Field	Dr S W Samdurkar	Math	GIS SCIENCE JOURNAL	Sep-22	1869-9391	https://gisscience.net/volume-9-issue-9-2022/ https://drive.google.com/file/d/1aV-ysIG3FTmLvleuiXL_VrkqLeu5fX9/view
Role of Linear Form of Equation of State in Five Dimensional Cosmological Model	Dr S W Samdurkar	Math	INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCH AND ANALYTICAL REVIEWS	Nov-22	2349-5138	IJRAR22D3058.pdf
Analysis of Accelerating Universe in the presence of Modified String	Dr S W Samdurkar	Math	Journal of Emerging Technologies and Innovative Research	May-23	2349-5162	JETIR2305864.pdf
Optical, P-XRD & U-V Properties by Varying the Concentration of L-	Dr N D Shambharkar	Physics	Jordan Journal of Physics	Mar-22	1994-7607	https://journals.yu.edu.jo/jjp/JJPIsues/Vol15No1p

valine Amino Acid in Pure KDP						df2022/5.html
Color-tunable luminescence by energy transfer mechanism in RE (RE = Eu ²⁺ , Tb ³⁺)–doped Na ₂ SrPO ₄ F phosphors	Dr. N.S. Shirbhate	Botany	J Mater Sci: Mater Electron	Jun-22	0957-4522	Color-tunable luminescence by energy transfer mechanism in RE (RE = Eu²⁺, Tb³⁺)–doped Na₂SrPO₄F phosphors SpringerLink
BEST PRACTICES IN MODERN LIBRARY MANAGEMENT AND INFORMATION SCIENCE	Dr. P M Alone	Library	International Journal of Advance and Applied Research	Aug-22	2347-7075	Volume-2-Issue-17.pdf (ijaar.co.in)
Use of Informaion Technology in library.	Dr. P M Alone	Library	AJANTA International Multidispinary Research Journal	Sep-22	2277-5730	https://www.ajantapublication.in/ajanta_journal.html
Online and Digital Education: Prospects and Challenges	Dr. P M Alone	Library	Printing Area Peer-Reviewed International Journal	Feb-23	2394-5303	https://www.vidyawarta.com/03/
AN ISSUE OF IDENTITY CRISIS IN CHITRA BANERJEE DIVAKARUNI'S THE VINE OF DESIRE	Mr. G S Bele	English	International Journal of Advance and Applied Research	Aug-22	2347-7075	Volume-2-Issue-20.pdf (ijaar.co.in)
Mahatma Fule Yanchar Akhand Kwacha Aitihashik Varsa	Dr. V M Chanda nkhede	History	Printing Area Peer-Reviewed International Multilingual Research Journal	Aug-22	2394-5303	https://www.vidyawarta.com/03/
	Dr. M B Kamble	Marathi				
Mahatma Fule Yanchar Sahityatil Samaj Prabodhan	Dr. V M Chanda nkhede	History	IDEAL An International Multidisciplinary Half Yearly Research Journal	Feb-23	2319-359X	https://www.ajantapublication.in/ideal_journal.html
	Dr. M B Kamble	Marathi				
Role of Linear Form of Equation of State in Five Dimensional Cosmological Model	Dr. V M Chanda nkhede	History	Printing Area Peer-Reviewed International Multilingual Research Journal	Dec-22	2394-5303	Printing Area International Multilingual Science Journal (vidyawarta.com)

Dr Babasaheb Ambedkar: Arthik Vichar	Dr. W. J. Choudhary	Commerce	Knowledge Resonance	Dec-22	2231-1629	https://knowledge resonance.com/wp-content/uploads/2023/03/July-Dec-2022-vol-11-19.pdf
Startup India: Golden Opportunities for Small Scale Industries	Dr. Ramesh Nikhade	Commerce	Knowledge Resonance	Dec-22	2231-1629	https://knowledge resonance.com/wp-content/uploads/2023/03/July-Dec-2022-vol-11-7.pdf
MARKETING TECHNIQUES AFFECTING BUYING DECISION OF CUSTOMER	Dr. R. G. Kalaskar	Commerce	INTERNATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCE AND INFORMATION STUDIES	May-23	2347-517X	International Journal for Researches in Social Science and Information Studies, IJRSSIS
EXPRESSIONISTIC TECHNIQUE IN EUGENE O'NEILL'S THE HAIRY APE	Dr. Prakash S. Tale	English	Research Hub	Jan-23	2582-9173	https://www.researchhub.org.in/research-hub/
Gender and Feminine Consciousness in Anita Desai's Novels - Cry the Peacock and Where shall we Go This Summer	Dr. Nitin R Akhuj	English	Printing Area Peer-Reviewed International Multilingual Research Journal	Dec-22	2394-5303	Printing Area International Multilingual Science Journal (vidyawarta.com)
Feminist Movements	Dr. Nitin R Akhuj	English	Vidyawarta Peer-Review International Journal	Jun-23	2319-9318	https://vvcs.edu.in/research_center
Ketakiche Fule Kawyatil Balkanche dalit Jivan	Dr. Milind B Kamble	Marathi	Interlink Research Analysis	Jun-23	0976-0377	https://vvcs.edu.in/research_center
Sugandha Mazya Mathicha: Balkavita Sangrahatil balkanche Bhavvishvav	Dr. Milind B Kamble	Marathi	Research Journal of India	Oct-22	2582-4848	https://www.indiaramahavidyalaya.com/page.php?p=ABOUT%20JOURNAL
Comparative Analysis of HR Policies of Aided and Unaided schools and its Impact on Teachers performance in wardha Dist.	Dr. Rajvilas R Karamore	Commerce	GENESIS	Jul-22	2279-0489	Ajanta Prakashan - Our Research Papers

Principal
 Vidya Vikas Arts Commerce & Science College, Samudrapur
 Dist. Wardha 442305

ISSN No 2347-7075
Impact Factor- 7.328
Volume-2 Issue-17

**INTERNATIONAL
JOURNAL of
ADVANCE and
APPLIED
RESEARCH**

Publisher: P. R. Talekar
Secretary,
Young Researcher Association
Kolhapur(M.S), India

Young Researcher Association

International Journal of Advance
and Applied Research (IJAAR)

Peer Reviewed Bi-Monthly

ISSN - 2347-7075

Impact Factor -7.328

Vol.2 Issue-17 July-Aug-2022

International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)

A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal

July-Aug-2022 Volume-2 Issue-17

On

Chief Editor

P. R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

Editor

Dr. Umakant Chanshetti

Principal

Jawahar Arts, Science & Commerce College (Maharashtra) India

Co- Editor

Dr. Maruti Musande

Dr. Rajshekhar Varshetti

Dr. Sunil Rajput

Dr. Ningappa Somgonde

Published by- P. R. Talekar, Secretary, Young Researcher Association, Kolhapur (M.S), India

The Editors shall not be responsible for originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Editors

CONTENTS

Sr No	Paper Title	Page No.
1	To Assess The Natural And Cultural Name Of Rural Settlement In Raigad District Dr. Chochange Ranjana Uttamrao, Dr. M. T. Musande	1 to 4
2	India's Perspective On The 'Regional Comprehensive Economic Partnership' Agreement Sushma	5 to 8
3	Eco-Criticism In English Literature And Issues Of Sustainable Development:-A Study In Nexus Tadavi Ramesh Maheebub	9 to 13
4	Studies On Effect Of Slaughtering Age On Protein And Fat Composition Of Goat Meat (Chevon) Mr. Vilas, V. Lute	14 to 17
5	Education Inequality In The Context Of Demographic Dividend In India: Districts Of West Bengal, India- A Case Study Dr. Gargi Bhattacharya	18 to 23
6	Historical Background Of North Medieval Thagadur Nadu: A Study P.V. Sarathi, Dr. I Selvaseelan	24 to 28
7	Marginality And Resistance Of Dalit Women In Bama's Sangati Dr. A. Thenmozhi	29 to 33
8	The Structural Changes Due To Increasing Temperature Of Nano Nickel Doped Sodium A Zeolite Malikarjun D. Wakde	34 to 36
9	Phytochemical Studies In Leaf Drug Alocasia Indica (Lour.) Spach Rupali Biradar, Vikas Gambhire	37 to 39
10	A Geographical Study Of Rural Settlement Patterns In Umarga Taluka Of Osmanabad District Prof. Dr. Satish D. Gavit	40 to 42
11	Open Source Software For Library Management : An Overview Mr. P. C. Kumbhar, Dr. P. B. Ghante	43 to 47
12	An Untold Story Of Indian Women Costumes - Drape To Pre Stitched Saree Prerna Sharma, Dimple khokar	48 to 58
13	Prospects And Challenges In The Implementation Of Nep - 2020 Dr. Kirtankar R.V.	59 to 63
14	Need And Use Of Technology In Public Libraries Dr. Haribhai Parsottambhai Tandel	64 to 66
15	"Impact Of Tarunotsava-2022 On Career Building And Stream Selection: A Study Of Kv Bilaspur" Dr. Rajesh Sharma, Mrs. Shraddha Sharma	67 to 71
16	Changing Agricultural Landuse And Cropping Pattern For Sustainable Development: A Temporal Analysis Of Maharashtra Dr. Ganesh L Jadhav, Dr. Baliram P. Lahane	72 to 75
17	Changes In The Caste System In Post-Independence India Dr. Dileep Ghongade	76 to 81
18	Synergizing Technology: The New Normal Opportunities And Challenges In Mobile Assisted Language Learning (Mall) Fathimath Suhara.V	82 to 86
19	The Fundamental Challenges In Social Science Research In India Munjaji Kishanrao Rakhonde	87 to 91
20	Phytosociological Analysis And Species Diversity Of Herbaceous Layer In Saliyatoli Sangeeta Yadav, Dr.Lata Sharma	92 to 94
21	An Exploration Of New Perspectives In French Feminism Dr. Vijay Nagnath Mhamane	95 to 98
22	"Sustainable Agriculture In India" Dr. S.G.Birajdar, Dr. R.V. Varshetti	99 to 101
23	A Geographical Study Of Sheep Farming In Latur District Dr. M. T. Musande, Dr. R. U. Chochange	102 to 105
24	A Comparative Study Of Raw Silk Production Trends Between India And West Bengal Santanu Kumar Roy	106 to 109
25	Utilization Of Qr Codes In Libraries Kaldate A. R., Ajit Janardan Rangdal	110 to 113
26	Irrigation Methods For Agricultural Development – An Economic Study Mithila K S, Dr. K. B. Rangappa	114 to 117
27	Changes In Crop Combinations In Latur District 1993-94 To 2013-14 Dr. Omprakash Wamanrao Jadhav	118 to 122
28	Use Of Local Transformation Of Lie Groups To Obtain Generating Functions Of Zonal Polynomial Dr. Seema Agarwal	123 to 127

BEST PRACTICES IN MODERN LIBRARY MANAGEMENT AND INFORMATION SCIENCE

Dr. Pramod Narayan Alone

Librarian, Vidya Vikas Arts Commerce and Science college Samudrapur Districts
Wardha

Corresponding Author- Dr. Pramod Narayan Alone

DOI- 10.5281/zenodo.7057185

Abstract:

In the present modern era, the scope of library and information science has expanded considerably. Global change and information communication technology have evolved regardless of academics, the library and information science professions have been widely influenced, Public and Special Libraries. In the modern era librarians and libraries play a role. Changed with time, due to technology and resource development etc. The development of ICT also changed the expectations of users in different ways. Compilation Development, quality of services, best practices and benchmarks adopted by libraries System is the main concern of stakeholders. In higher education, libraries and Information services play an important role in education, research and development. Library is the main support of all Educational activities of any educational institutions. Best practices are highlighted in these paper Academic libraries to enhance the quality of teaching learning process and it also suggests that new initiatives and practices should be followed. In modern libraries, whose shelves may be wooden, metal or electronic, we need to learn best practices to ensure that we can efficiently access the best materials on these shelves. We do this by overcoming the perception that the library is a foreign country, quickly understanding the differences between resources, and using search engines effectively

Keywords: Library management, resource, best practices, technology etc.

Introduction:

In the modern digital age, the academic community can access information from anywhere in the world. Now research and development is increasing, so is the availability and value of information also increases. So, here it is the role of library and librarian to provide relevant information. Right time for right user. Library networks, consortia and institutional membership etc. Help users find relevant information. Therefore, apart from the routine functions of libraries, Membership in library network, e-resource development, training for improvement, Library manpower efficiency, proper space management, creation of user profile, user Print and e-resources related to education, conferences/seminars and workshops Education etc. for quality enhancement. Computer networks were created on national and international level for proper and effective use of information.

For this, there is need of specialists and researchers who use information and communication technology.

There is need of more research for growth of LIS. If we are undertaking research on large scale that will help to develop new methods, techniques, sources and new research methodologies. (Prakash B. Jadhav and Santosh P. Khajindar 2018). These are some of the best practices that can be followed in academic library systems. Libraries can play an important role in providing the right information. The right user at the right time. Here, library and information system management can help User communities to identify and access relevant knowledge resources. activity Library vision, mission, objectives and policies, copyright issues, Membership, budgeting and reporting, resource mobilization, technical procedures, Manpower Development,

Online and Digital Education: Prospects and Challenges

Dr Pramod Narayan Alone

Librarian

Vidya Vikas Art Comm & Science College
Samudrapur District Wardha Maharashtra

*****

Abstract

With the growth of technology in our lives, there is an increasing need to adapt and accommodate digital methods of teaching learning. This revolution in education will enhance the conventional methods of teaching and learning in the classroom situation. Teachers can construct better pedagogical models to make the teaching learning process interesting and challenging. In this context, the author has focused upon Digital technology and learning and the theoretical approaches to digital learning. The various prospects and challenges faced by academicians, educators, teachers and learners in these circumstances are highlighted. This paper has wide implications in the present context where see a shift from classroom learning to digital learning.

Keywords: Digital technology, Digital Learning Connectivism, Online Collaborative Learning, Bloom's Digital taxonomy, Prospects and Challenges of Digital education

Introduction

Digital technology has brought a tremendous change in the education system and is considering a solemn transition in the process of digitization of education. Both teachers and students are continuous learners and hence should ensure greater participation and

involvement in the teaching learning process. NEP 2020 is a transformative policy document, wherein every teacher is required to become more digitally empowered.

Digital Learning helps educational institutions to move to a transition to Blended Learning Model where classroom learning is supported and supplemented by digital solutions. Hence digital learning should be the core of every school's teaching learning methodology. The need for shift from rote learning to active learning in a classroom needs to be optimized by providing digital learning in classroom experiences. The use of mobiles and computers are considered a universal means of expression for accomplishment and dissemination of information.

UNESCO has estimated that over 1.3 billion children in 186 countries have not attended school since early March when the pandemic struck, hence the concept of online study and teaching acquired a life of its own. Hence, the factor of adjustment is very crucial both on the side of the teacher and the learner. In this context the author felt the need to study the prospects and challenges related to Digital Education.

Theoretical Approaches to Digital Learning Connectivism

George Siemens and Stephen Downes proposed a theory for Digital Learning by denouncing the boundaries of behaviourism, cognitivism and constructivism. This theory is referred to as Connectivism which is related to social learning. Stephen Downes described it as "....the thesis that knowledge is distributed across a network of connections, and therefore that learning consists of the ability to construct and traverse those networks." (Downes, 2007). Connectivism is characterized as the augmentation of how a student learns with the knowledge and perception gained through the accumulation of personal network (Siemens, 2004). The learner can attain the perspective and

diversity of opinion to learn to make critical and wise decisions. The learner can learn through collaboration. With huge databases available, the learner tries to seek further knowledge and interprets that knowledge accordingly. Connectivism is defined as actionable knowledge, where there is an understanding of where to find knowledge than what that knowledge encompasses (Duke, Harper and Johnston, 2013). The established learning theories of behaviourism, cognitivism and constructivism contribute in unique ways to design the online material, whereas, Connectivism provides technological opportunities to the learner to recognize and interpret patterns.

Online Collaborative Learning Theory

The combination of constructivist approaches to learning and the progress of internet developed a new form of constructivist teaching, formerly called as Computer Mediated Communication, now referred to as Online Collaborative Learning Theory described by Harasim.

According to Harasim,

“OCL theory provides a model of learning in which students are encouraged and supported to work together to create knowledge: to invent, to explore ways to innovate, and, by so doing, to seek the conceptual knowledge needed to solve problems rather than recite what they think is the right answer. While OCL theory does encourage the learner to be active and engaged, this is not considered to be sufficient for learning or knowledge construction. In the OCL theory, the teacher plays a key role not as a fellow-learner, but as the link to the knowledge community, or state of the art in that discipline. Learning is defined as conceptual change and is key to building knowledge. Learning activity needs to be informed and guided by the norms of the discipline and a discourse process that emphasises conceptual learning and builds

knowledge” (Harasim, 2012). In online collaborative learning, the teacher is not replaced but the use of technology is greater than before and communication is improved between teacher and learners, where learning is based on knowledge construction, assisted and developed through social discourse and scaffolding.

Bloom’s Digital Taxonomy

Bloom’s Revised Taxonomy is restructured to explain learning outcomes as technology advances. This taxonomy includes cognitive elements as well as methods and tooling. There are various key verbs under each of the taxonomic elements listed as digital additions. (Churches, 2007)

The digital additions are as follows:

Remembering: Bullet Pointing, Highlighting, Bookmarking or favouriting, Social Networking, Social Bookmarking and Searching or Googling

Understanding: Advanced searches, Boolean searches, Twittering, Tagging, Commenting, Annotating and Subscribing

Applying: Running, Loading, Playing, Operating, Hacking, Uploading, Sharing, Editing

Analysing: Mashing, Linking, Cracking, Mind Mapping and Reverse engineering

Evaluating: Commenting and Reflecting, Posting, Moderating, Collaborating and networking and Validating

Creating: Programming, Filming, Animating, Video Blogging, Mixing and remixing, Publishing, Videocasting, Podcasting, Directing and Producing

The inclusion of collaboration as a digital addition in this taxonomy has greater value since it is a 21st century skill, a learner uses in the learning process that facilitates higher order thinking.

Prospects and Challenges of Digital Education

Digital learning provides scope for Self Directed Learning in the 21st century. Learners are trained for Autonomous and Self Directed Learning through advances in modern

technology in education which render a large amount of easy access resources, knowledge and information (Hegade, 2019). Learners take charge of their learning process in Self Directed Learning in association with digital learning. They take initiatives, accept responsibilities, persistent in efforts,, view problems as challenges, capable of self discipline and plan well for work completion.

- A chalkboard, books, memorization and homework are all about the traditional ways of learning. In the present context, our model of learning should change. Educational institutions should be ready for all the challenges to face towards digital revolution and thereby make our country digitally empowered. Digital empowerment should be based on the online learning styles of our learners (Juneja, 2019).

- Convenient and stress free education for both teachers and learners is one of the important advantages and revolution of online and digital education. Students can learn at their own pace. Thus the factor of individualised instruction is taken care of.

- Digital education focuses on integration of ICT in education. Online material could be structured in such a manner to make it more interactive and individualized. This is one of the most significant challenges for digital education. Every educator and teacher is compelled to get acquainted with the tools and techniques of the digitization in education, to organize lessons, plan learning activities, assign project work and implement assessment and evaluation techniques. Training teachers in this arena is the need of the hour. The present Teacher Education programme gives due importance in this context.

- Development of techno pedagogical skills is a paradigm shift in our educational system shaped by ICT and digitization and its application. In this technological revolution, the in service teachers come across various challenge to motivate and nurture our digital

natives. They need to develop smart pedagogic skills and have an understanding of the diverse pedagogies and related practices (Paul and Thankachan, 2019).

- The extent to which our teachers are competent to make use of technology in teaching is to be taken care of. Also a study of the resources made available to teachers, identifying the drawbacks in the system, attitude of us of technology and the ability of accessing technology is a crucial aim and purpose of digital education.

- Social media is considered as an integral part of digital learning. There are various online platforms to have live video conferencing to conduct classes and have discussions. A large number of students and teachers exchange information and ideas. Thus the e-learning experience gives scope to Autonomy in learning.

- Learning becomes more interactive through the use of flipped classrooms and innovative digital aids. Learning takes place in the form of various interactive learning modules created by academicians and educators. Collaborative technologies could be used and learners can collaborate with others across the globe to work on assignments and projects.

- Massive Open Online Courses (MOOC's) provides the learner for self learning and individuals can upgrade their qualification, enhance knowledge and skills. It facilitates learners to learn at their own pace and time i.e. MOOC's are more convenient. Such kind of learning is also referred to as personalized learning.

- Audio video based learning as a part of the teaching learning process is interactive in nature. In this type of teaching methodology, the learners learn new concepts through various digital media. Game based learning will redefine the future of Digital Education.

- Digital technology will prove to overcome all language barriers since all material is available in all the regional languages.

· For effective digital learning internet infrastructure should be improved, reliable broadband connectivity has to be ensured, uninterrupted power supply has to be taken care of and digital devices should be accessible and economical.

· The teacher's role is highly significant and considered as one of the most important challenges of Online and Digital education. Prior preparation on the part of the teacher to prepare lessons and deliver content using the various pedagogical techniques has to be applied accordingly. Teachers also need to be trained in the use of technological devices with respect to both hardware and software. In this perspective, the training of pre-service teachers should be scheduled in the curriculum. Various government agencies, non governmental organizations and the management of schools should take initiative to train the in service teachers according to the need of the hour.

Conclusion

Changes in educational practices are gradual while technological developments are advancing. Appropriate integration of technology in all levels of education supports learning and development and improves the teaching, learning and evaluation process.

References

- Churches A, 2007, Edorigami, blooms taxonomy and digital approaches <http://edorigami.wikispaces.com/Bloom%27s+and+ICT+tools>
- Downes, S. (2007). What connectivism is. Retrieved from <http://halfanhour.blogspot.com/2007/02/what-connectivism-is.html>
- Duke, B., Harper, G., & Johnston, M. (2013). Connectivism as a digital age learning theory. The International HETL Review. Special Issue 2013 (pp. 4-13)
- Harasim, L. (2012). Learning Theory and Online Technologies. New York/London: Routledge

· Hegade, Navnath, Dharmaji. (2019). Importance of Self Directed Learning in the 21st century. Edutracks. 18(9), pp 15-18

· Juneja, Kuldeep, Kaur. (2019). Digitization of Education and its impact on Teaching Learning. Edutracks. 18(9), pp 38-42

· Paul, Anju, K., Thankachan, T.C. (2109) Tecno- pedagogic Skills and Creativity of Student Teachers at Secondary Level. Educational Extracts. 7(1), pp 21-25

· Singh, Rahul. (2020). Online Teaching Learning Blindspots. Education World

· Siemens, G. (2004). A learning theory for the digital age. Retrieved from <http://www.elearnspace.org/articles/connectivism.htm>

· <https://www.tonybates.ca/2014/07/29/learning-theories-and-online-learning/>

· <https://www.celt.iastate.edu/wp-content/uploads/2020/07/>

Churches_2008_DigitalBloomsTaxonomyGuide.pdf

☼☼☼

EXPRESSIONISTIC TECHNIQUE IN EUGENE O'NEILL'S THE HAIRY APE

Dr. Prakash S.Tale

Assistant Professor

Department of English

Vidya Vikas Arts, Commerce and

Science College, Samudrapur

E-mail - taleprakash27@gmail.com

Mob. No – 9637263190

Abstract :

This paper seeks to explore the expressionistic technique in Eugene O'Neill's The Hairy Ape. Eugene O'Neill (1888 – 1953) is one of the most distinguished playwrights in the spheres of twentieth century American literature. He focuses on the psychological trauma of individuals in the materialistic society of America. As an existentialist, he considers life is essentially tragic and he managed to portray it in a very realistic manner. However, he is not a pessimist and considers life to be accepted as it comes. The hopes and promises make it meaningful and worth-living. As a dramatist, he skillfully woven the realistic dramatization of human condition through his tragedies. O'Neill has remarked : "The playwright must dig at the roots of the sickness today as he feels it." The feeling of isolation, which has become the hallmark of the modern age, springs from the tragic sense of life. It is variously described as loss of identity, loneliness, alienation, meaninglessness, loss of faith or values, rootlessness, anomie or anxiety-state, etc. It is recognized as a symptom of man's contemporary crisis, a human problem, a condition of having the experience but missing the meaning. Through the effective use of expressionistic symbolism, O'Neill distinguishes the misfortune of men's isolation, loneliness and their quest for identity at various levels. Through this technique, Eugene O'Neill portrays the inner psyche of the characters. He is able to depict the unconscious rather than the conscious mind of characters.

Keywords – expressionistic, racked, ape, juxtaposed, radical, X-ray, photographs, etc.

Introduction :

Julian Auguste Harve was a painter. He wanted to differentiate his paintings from impressionism and employed the term Expressionism in 1901. Beneath the influence of Swedish writer Strindberg, expressionistic movement in art was initiated in Germany in early twentieth century. It was at its height between 1901 to 1925 just before, during and after World War I. Expressionists endeavored to express as intensely as possible the authors usually bitter reaction to the world around him. Expressionistic art often depersonalize and dehumanize its subject to convey the shock of unfortunately being alive in the cruel modern world. Expressionist is trying to depicts the world as it seems to his mind or to his literary character instead of presenting the world as it is.

Importance of the Study :

Expressionism, actually, is a radical revolt against the artistic and literary tradition of 'realism'. The expressionistic playwright undertakes to express a personal vision of human life and human society. Expressionism is a literature of the extreme, a literature of rebellion. In the theatre, tradition was represented by naturalism, the movement that originated from Emile Zola, and became popular in the works of Henrik Ibsen and Bernard Shaw. Naturalism developed into the modern problem play. It became a comedy of manners of the social drop-outs. Expressionist wanted to create a fresh air in the theatre by refusing the ossified mold of naturalism. Expressionism, the name itself suggests that the writer does not use the more action on the stage but uses minimum dialogues and minimum characters to express his inner bent of mind. The action is less important but the playwright believes on the expression of the characters. Basically it is a very difficult to depict the inner mind of the characters but through the proper use of a technique it is very easy to portray the 'inner psyche' or 'inner reality' meticulously. It was an attempt to explore and present the unconscious more than the conscious mind of the characters. In this discourse R. S. Furness observes the spirit of expressionism

" The soul under stress, racked and burning in fearful-this preoccupation may be called expressionist".

The literary elements like plot, characters, and dialogues undergo a change in the expressionistic play. Regarding characters, the technique is extremely subjective. The language of expressionistic play is highly personal, lyrical and condensed. Another aspect of the expressionistic play is the use of non-literary devices like sound, lighting, and setting, while in the naturalistic play these elements tend to be mimetic or life-like, in the expressionistic theatre they are distorted in order to communicate the new vision of life.

Research Methodology :

Research Methodology is more important to analyse the research problems. It is a systematic way to solve the problem in a systematic way. For gaining the objectives of literary research and for genuine and original contribution of the knowledge, I thoroughly studied the original novels of Eugene O'Neill. I also applied the new concepts and ideas to the selected works and try to my level best to achieve the success in the spheres of literature. By applying the descriptive and analytical methods of research, I am able to understand the situation in American people's mind. They were physically strong but psychologically they were loose. By applying the expressionistic technique Eugene O'Neill depicted the human predicament in *The Hairy Ape*.

Main Text of the Paper :

In the best period of German Expressionism, 1917 to 1923 the plays of George Kaiser and Ernst Toller express the agony of life through characters. Outside Germany, it was in America that Expressionism made a strong impact, specially in the plays of Eugene O'Neill such as *The Emperor Jones* (1921), *The Hairy Ape* (1922), *The Great God Brown* (1926). Elmer Rice's *The Adding Machine* (1923) was influenced by Kaiser's *From Morn to Midnight*. O'Neill's attitude to the expressionist theatre was ambiguous. In the interview published in the

New York Herald Tribune, March 16, 1924, O'Neill observed:

"..... expressionism denies the value of characterization..... I personally do not believe that an idea can be readily put over to an audience except through characters.... The real contribution of the expressionist has been in the dynamic qualities of his plays. They express something in modern life better than did the old plays. I have something of this method in *The Hairy Ape*. But the character Yank remains a man and everyone recognizes him as such."

While writing the play named *The Hairy Ape*, he was deeply influenced by George Kaiser's *From Morn to Midnight*. Kaiser is interested in depicting the situation of Individual.

The Hairy Ape (1922) is an influential expressionistic play of O'Neill. We can observe almost all the characteristics of expressionism in this play. Drama is the best medium to represent the writer himself before the world through the expressionistic technique like the *Cashier* in Kaiser's play, Yank is the central consciousness in O'Neill's play, and the other stokers and prisoners seem to be mere productions of Yank. The energy and vitalism of Yank in his identification with the power of the ship remind one of the dithyrambic ecstasy of Nietzsche in *Thus Spake Zarathustra*, and the universal declamatory power of Whitman.

In expressionistic play, the much emphasis has been given the central figure and minor character seemed to be the subordinate to him. Before Yank who is protagonist. Before him Paddy, Long and the secretary of I.W. W. are nothing but the nameless entity. Yank visited the workplace of the secretary of I.W. W. The other people in its office are also equal lacking in individuality. The situation compels the dramatist to throw light on the suffering of Yank and what goes on within his soul. This is nothing but an autobiographical element of dramatist. As Clifford Leech points out,

" the dramatic personages in an expressionistic play may be

juxtaposed, but there is no elaborate development of their relationship".

Yank and Mildred met only for a moment but it is enough to play havoc with the soul of Yank. The smallest characters are present in moments but they stamp their impression on the mind of the audience or reader.

The expressionist used exaggerated gesture, hampering color sound and movement for more effect on the mind of the audience. The dialogues are frequently repeated not only to emphasize the lack of sophistication but also to drive home to the audience the obsession of the characters. Such expressions as "I belong", "I'll fix her", "I am the end", "That's me", etc., work like motifs to establish the fact that basically Yank's unsophisticated mind is guided by only a few ideas.

The expressionistic play is shorter than the realistic plays because the action is rapidly

going on the stage. This also accounts for *The Hairy Ape* as of other expressionistic plays. The short scenes give more effect than the traditional long scenes. These short scenes are deeply connected with the protagonist's consciousness. These change are not logically related nor sketched with the completeness of a realistic play. Much is left to the imagination of the audience, and the connections between the scenes are emotional and not logical. The only living personage in the play is the central figure, Yank. The action is focused on the consciousness of Yank. For portraying the tortured soul of Yank, the playwright has employed the technique of "interior monologue". The monologue of Yank is very important after he has been thrown over piece of psycho- analysis. The dramatist has skillfully woven the disillusionment of Yank by using the technique. He had come to the I.W.W. office with the conviction that he belonged to it, but in vain.

Mildred's word 'a filthy beast' threw on the ear of Yank like a pots and pan. These words were always humming around his ear throughout the play. It also creates the distinction of classes and masses. It is a sign of psycho analysis running in the mind of Yank throughout the play. The dramatist not only wanted to portray the inner reality of the Yank but the disintegration of all modern human beings. By applying these technique, O'Neill wanted to reform the modern society. There is a strong condemnation of the capitalism in expressionistic plays. Yank, the representative of the masses where as Mildred Douglas is the representative of the classes. Here, we can find now, masses were exploited by the classes. The eighth scene is very important because it is the study of Yank's thinking processes. It reaches the height of Yank's severance personality. For the condemnation of the capitalism, Yank takes revenge on that rejected world. His thought are not connected with rationally or logically. As J.W. Marriott rightly observes : a realistic play is based on superficial observation of detail- a mere photography; but an expressionism has been likened to an X-ray photograph.

Expressionistic method is used when the dramatist aims at a probe into the unconscious. In order to help the audience to understand the inner psyche of the character, the expressionist uses symbols, metaphors, fables and allegories. He provides smear figures on the darkened stage to personalize good or bad motives.

After disappointing from the whole materialistic world Yank was passing from a Zoo, where he finds gorilla and thought that even animal can realize his grudge about the society. On the contrary, gorilla crushed him to death and monkeys in the other cages applauded for the victory of animal being over human beings. It is one of the significant suggestive reference of expressionistic technique. He utilized the expeditious technique of the German dramatist. The action follows a continuous forward movement. Each scene is well defined on the stage in psychological retracing in Yank's consciousness of the various stages in human evolution.

Conclusion :

O'Neill is considered as the perennial experimenter of new methods and techniques. He has the capacity to blend realism and expressionism in his plays. The purpose of both the 'isms' are same, to portray effectively the tragedy of modern life. Indeed, the greatness of O'Neill as a dramatist lies in this combination of realism and expressionism. Few men have achieved this type of success, a balanced combination of the two as O'Neill has done. *The Hairy Ape* ends with a note of affirmation and perhaps, Yank - *The Hairy Ape* - at last belong to

death.

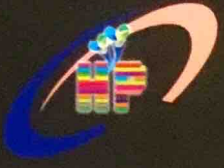
Thus the expressionist did not want to present mankind's grappling with outside forces rather they sought to dramatize his struggle with himself. In this connection Edward Albert remarks, "expressionistic drama was not concerned with society but with a man".

Works- Cited :

- Abrams M. H. (1957) . A Glossary of Literary Terms, Seventh Edition, Thomson Asia Pvt. Ltd., Singapore.
- Cargill (1961). O'Neill and his Plays : Four Decades of Criticism. N.B. Fabin and W.J. Fisher Edition, New York University Press, New York.
- Furness, R. S. (2018). Expressionism: The Critical Idioms Reissued, Routledge, New York, NY 10017.
- Jean, Gould (1969). Modern American People, First Indian Edition, Popular Prakashan Bombay.
- Leech, Clifford (1963). Eugene O'Neill. Grove, New York. O'Neill, Eugene (1988). The Hairy Ape : A Comedy of Ancient and Modern Life in
- Eight Scenes. Complete Plays 1920 – 1231. Ed. Travis Bogard. New York: Literary Classics.
- O'Neill, Eugene. (1924). Interview. New York Herald Tribune (16 March 1924). Cargill.

Research Hub Inc

ISSN 2394-5303

प्रतिगं परिचा®

Issue-101, Vol-04, May 2023

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research
Journal in Marathi, Hindi & English Languages

May 2023, Issue-101, Vol-04

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

INDEX

- 01) COMMUNITY POLICING AS AN INITIATIVE: AN ANALYSIS
Vipan Kumar, Chandigarh ||09
- 02) वाचन कौशल्य विकासनासाठी वेगवान वाचन
डॉ. विजय धामणे, मनिषा राजेंद्र दरेकर, पुणे विद्यापीठ ||14
- 03) महिला आणि प्रसारमाध्यमे
गणेश दिगंबर सावजी, औरंगाबाद ||21
- 04) डॉ. बाबासाहेब आबेडकराचे — महिला सक्षमीकरणात योगदान
प्रा. प्रमोद चं. वानखेडे, जि. वर्धा ||24
- 05) ग्रामीण स्वास्थ्य सेवाओं में मितानिन की भूमिका का अध्ययन
डॉ. श्रीमती शारदा दुबे, डॉ. श्रीमती दुर्गा बाजपेयी, बिलासपुर (छ.ग.) ||26
- 06) कोविड-१९ वैश्विक महामारी के दौरान भारत में शिक्षा के क्षेत्र में ई-लर्निंग: एक अवसर
प्रो चंद्रावती, डॉ भुवनेश कुमार, अनूपशहर ||29
- 07) भारतीय राष्ट्रीय आन्दोलन और गांधी जी का भाषायी चिन्तन
डॉ. बी.एल. आर्य, भीलवाडा (राज.) ||35
- 08) समाज माध्यम आणि महिला सक्षमीकरण
डॉ. संदिप शंकरराव देसाई, जि. यवतमाळ ||38
- 09) सार्क संघटनेच्या वाटचालीत भारताची भूमिका
डॉ. दत्ता माधवराव कुंचेलवाड, जि.हिंगोली ||41
- 10) राजस्थानी परम्परागत धार्मिक लोककला— थापा चित्रण
डॉ० प्रीति गुप्ता, हरिद्वार ||44
- 11) विदर्भातील शैक्षणिक संपादनाच्या संबंधात माध्यमिक शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्व घटकांचा ...
डॉ. जी.व्ही. जैन, वर्धा ||51
- 12) हिंदी उपन्यासों में राजनीतिक चेतना का उदय और विकास
केदार सिंह, युगल रजक, हजारीबाग (झारखण्ड) ||53

- 13) Gender and Feminine Consciousness in Anita Desai's Novels – Cry the ...
Nitin R. Akhuj, Wardha ||60
- 14) Confused youth dreaming high...
Prof. Yogesh Kumar Sharma, Delhi ||64
- 15) Sensitivity and Influencing Factors of Metal Oxide Gas Sensors
S. B. Unhale, Akola ||70
- 16) पातालकोट की भारिया जनजातियों की सामाजिक, सांस्कृतिक संरचना का अध्ययन
प्रतिश्रुति बघेल, डॉ.वर्षा सागोरकर, भोपाल (म.प्र.) ||79
- 17) महिला मानवाधिकार : ऐतिहासिक पृष्ठभूमि और प्रमुख सुझाव
एन्सी कुजूर, जबलपुर ||82
- 18) २१वीं सदी में भारत में महिला उद्यमिता की उभरती हुई प्रवृत्तियाँ : समस्याएँ एवं संभावनाएँ
डॉ. मनीषा कन्दोई, जिला— मधुबनी (बिहार) ||86
- 19) 'छप्पर' उपन्यास में अभिव्यक्त दलित चेतना
डॉ. संतोष बबन पगार, नाशिक ||91
- 20) मनरेगा योजना से ग्रामीण समाज व्यवस्था में आये आर्थिक बदलाव का अध्ययन
रीता दुबे, जबलपुर ||95
- 21) मुगलकालीन स्थापत्य—कला : विभिन्न शैलियों का संगम
शुभांगी कलश्यान, डॉ. प्रज्ञान चौधरी, बागपत, उत्तर प्रदेश ||98
- 22) लोकपाल विधेयक आंदोलन एवं वर्तमान परिदृश्य
रितु तिवारी, जबलपुर ||103
- 23) आशुकविपण्डितनित्यानन्दशास्त्रिणः णकारं प्रति विशिष्टाऽऽसक्तिः
डॉ. ओमप्रकाश सांखोलिया, बीकानेरम ||110
- 24) बाबासाहेब डॉ. अम्बेडकर का राष्ट्रवाद
डॉ. कौशलेन्द्र वर्मा, इंदौर ||113
- 25) उषा प्रियम्बदा की नारी भावना : 'पचपन खम्भे लाल दीवारें' के विशेष संदर्भ में
सुभाषभाई एन.वसावा, जि.भरूच (गुजरात) ||116

Gender and Feminine Consciousness in Anita Desai's Novels – Cry the Peacock and Where shall we Go This Summer?

Nitin R. Akhuj

Assistant Professor, Department of English,
Vidya Vikas Arts, Commerce and Science
College Samudrapur, Wardha

*****

The two concepts are of different vintage 'modernism' being a long standing category which is of crucial importance in the understanding of 20th century culture, where as the term 'post-modernism' has only become current since 1980s 'Modernism' is the name given to the movement which dominated the arts and culture of the first half of 20th century.

For centuries, women in the traditional social order and system have always been considered subservient to men. With the Post-Modernizing age, women began to see the universe with their own eyes and not through the male gaze. In India, with the matriarchal struggle against patriarchy another inner revolution started manifesting itself in literature, especially women's writings. The voices of women began to vie with those of men. The purpose of this paper is to focus on the feminist message as articulated in Anita Desai's novels "Cry the peacock" and "Where shall we Go This summer?" The paper focuses how in the Post-Modern era Indian women writers in English have highlighted women's problems and raised a voice against traditional customs and gender discrimination.

Anita Desai is the representative novelist of the second generation of Indian novel. She

depicts the Indian woman as a victim. In her novels we find the appreciation of Indian feminist concern and she as a woman has shared experiences of women in the family and in the society. Anita Desai has treated psychological realities very minutely in her novels. Her purpose of writing is to discover herself and then aesthetically, convey the truth. She has tried to probe into the depths of a woman's psyche and showing its relation to society. And, this concern can be drawn through the portrayal of the neurotic like Maya and Sita. Both these women present sensitive individuals in their moments of intense struggle and their efforts to seek neurotic solutions. Anita Desai is widely recognized as the pioneer of psychological novel in modern Indian English literature. The prominent feature of her works is her art of portrayal of characters. She examines the psychological inner workings of women and present their reactions. Her two novels 'Cry the Peacock' and 'Where shall we Go This Summer?' present the traumatic experiences and mental tensions that Maya and Sita undergo. Desai explores the emotional world of neurotic Maya, who is haunted by a premonition of her husband's death on account of her belief in astrological prediction; while in Sita, Desai highlights the theme of repressed childhood neurosis. The repressed impulse and memories lie buried in the unconscious of the protagonist Sita but return later in a form of a full blown neurotic picture during her fifth pregnancy. The theme of both novels is disharmony and discord confined to the family and at times to the mal-adjusted self. Loneliness and unrequited love drives Maya to the jaws of death and violence, while Sita suffers from 'Oedipus Complex'. Both Maya and Sita are representatives of Post-Modern Indian Feminism.

Anita Desai's Treatment of Feminism –

Anita Desai, undoubtedly occupies a supreme position of the contemporary Indian Feminist novelist. With her poignant hypersensitive knowledge, erudition and inner psycho-

logical power concerning the natural and real everyday affairs of familial, societal, economic dealings as minutely impacted in her major novels. Her novels symbolize the universal feminism. Through her novels Desai, has unveiled the grim as well as mysterious truth of human psychology, especially women's questions in most of her novels of post-modern era. As a self-conscious social critic and reformer, Desai has divulged the un-noticed images of the inferior and hatred feminine community of her age. Feminism is one of the topmost issues of her fictional world. She has pictured a paradigm of the whole women community with a view to spreading the message of the second sex. She has dealt her fiction with feminine sensationalism and vivid themes which are innovative and potential concerning the miserable, drudgery plight of the weaker working class of women's untold affliction, agony and psychological, conflicting senses under the unconscious and unwise, inconsiderate husbands, fathers and brothers. Desai, has wanted to highlight the matriarchal struggle, self. Freedom and self-identity and self power against the male dominated world, where she has universalized the feminist message with the inner gaze.

The novels of Anita Desai are basically female oriented. She probes into their problems, be it of a daughter, sister, mother grandmother or a wife. Her female figure appears as a victim in a patriarchal and father dominated Indian family. Anita Desai depicts the Indian woman as a fighter, a victim, a heroine and in later novels ultimately a winner because of her indomitable spirit and attitude of compromise. She has portrayed both kinds all women those who are symbols of her indomitable spirit and attitude of compromise. She has portrayed both kinds all women those who are symbols of growth and change those who are powerful means of withdrawal regression, decay and destruction. She designs, the exploration of the disturbed psyche at the Indian woman lying emphasis on the fac-

tors of loneliness and alienation. However Desai's women does not give up the strife so easily. She presents in her writing the pictures of women in flesh and blood, with a distinct mind of their own. Her characters are no more wooden creatures, subject to suppression and male domination only. Her novels are an engrossing study in the progression of women from feminine to female as stipulated by Elaine Showalter. Her women characters are sensitively portrayed and therefore, are best appreciated in their psychological depths. As a feminist she wants women to be accepted as responsible human beings. She is satisfied to dive deep into the inner working of the protagonists and brings out the hidden depths of human psyche.

Anita Desai in her psychological novels, focuses on the minute and subtle images of a tormented, tortured, toiled, trodden and self-frustrated feminism preoccupied with her inner heart, soul and mind, her sulking depression, melancholy pessimism, self storming pragmatics surrounding the atmosphere of mankind. She discusses the vivid and clear cut problematic features of temperamental incompatibility, conflicting dilemmas and ever-growing hatred between male and female. In her novels, most protagonists, cum heroines are segmented and alienated from the world, society, family, parents and even from their own selves, because they are not average people but individuals who hardly enable to cope with the patriarchy, unable to keep abreast with this setup.

Desai's feminist superb creations are adamant and eccentric towards the male dominated society. She aims to examine the natural, social and fanciful bonds that unchain the women's issues and in this way she is concerned with the destiny of the house-minded woman in the typical Indian society of the postmodern period.

The artistic area in her novels she has pictured to post modernist readers as a 'readerly text' to exploit is wholly appreciated and praise-

Printing Area®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled Gender and Feminine Consciousness in Anita Desai's Novels of Dr./Mr./Miss/Mrs. Nitin R. Akhyj

It is peer reviewed and published in the Issue 101 Vol. 04 in the month of May 2023.

Thank you for sending your valuable writing for printing area Journal

Indexed (IIJIF)

Impact Factor
9.001

Govt.of India,
Trade Marks Registry
Regd.No.3418002

ISSN 2394-5303

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed Pin-431126 (Maharashtra)

Certificate Of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper/article titled 'Feminist Movements'

_____ of

Dr./Mr./Miss/Mrs. Nitin R. Akhuj

It is peer reviewed and published in the Issue 46 Vol. 07 in the month of April to June 2023.

Thank you for sending your valuable writing for Vidyawarta Journal

Indexed (IIJIF)

Impact Factor
9.154

Govt.of India,
Trade Marks Registry
Regd.No.2611690

ISSN-2319 9318

Editor in chief
Dr.Bapu G.Gholap

V I D Y A W A R T A

Issue-46, Vol-07, April to June 2023

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

April To June 2023
Issue 46, Vol-07

Date of Publication
01 May 2023

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

INDEX

- 01) ANALYSIS OF PERCEPTION ON INCLUSIVE GROWTH THROUGH MICRO FINANCE IN ...
Kausalya. B, Dr. Senthil. P, Thiruchirappalli ||10
- 02) GREEN ACCOUNTING AND REPORTING PRACTICES AMONG INDIAN CORPORATES
KUMUDA D R, Mysuru ||15
- 03) Feminist Movements
Dr. Nitin R Akhuj, Dist. Wardha ||19
- 04) An Analytical Study of Awareness and Perspective of Mobile Banking in India
Dr. Uma Kant Pandey, Saran, Bihar ||24
- 05) Women Empowerment in India; Issues, challenges and schemes
Smitha B., Mysuru ||27
- 06) Performance of the Micro, Small and Medium Enterprises in Rajasthan
Deepali Tomar, Kota, Rajasthan ||35
- 07) Importance of social skills for personality development!
Dr. Prakash Laxmanrao Dompale, Dist.-Nanded ||39
- 08) STUDIES ON EFFECT OF DIFFERENT LEVELS OF PHOSPHORUS AND SULPHUR ON YIELD ...
**Gaurav Gujar, Dr. Ashish Sarda,
Prof. Ambarish Thaokar, Shubham Mankar, Saikheda** ||44
- 09) CHALLENGES IN CUSTOMER RELATIONSHIP MANAGEMENT IN DIGITAL MARKETING
Dr. P K GOVARDHAN, Mysuru ||49
- 10) REVAMPING TEACHING-LEARNING IN THE DIGITAL AGE: EXPLORING THE POWER ...
Dr. Indu Bala, Dr. Mahashevta, Rohtak ||56
- 11) Studies on the insect diversity of Govind Sagar Dam
Dr. Jagat Kaushik, Dr. Vineet Kumar Agnihotri, Lalitpur U.P. ||63

Environment 11, (6).

4. Haripriya Gundimeda.Pavan Sukhdev. Pushpam Kumar. Rajiv Sinha. And Sanjeev Sanya (2005). TERI Press, December

5. Malarvizhi P, Ms.Sangeeta Yadav (2008), Corporate Environmental Reporting on the Internet: An Insight into Indian Practices, 11th Annual Convention of the Strategic Management Forum, May 8 – 10, Indian Institute of Technology, Kanpur, India

6. Mohamed A. Raouf A hamid(2002), Theoretical Framework for Environmental Accounting-Application on the Egyptian Petroleum Sector, Ninth Annual Conference of the Economic Research Forum ,26-28 October

7. Mukesh Chauhan(2005), Concept of Environmental Accounting and Practice in India, The Chartered Accountant November 720-726

8. Nasir Zameer Qureshi et.al.,(2012). Environmental Accounting and Reporting: An Essential Component of Business Strategy, Asian Journal of Research in Banking and Finance, Vol.2 Issue 4, April

9. Parameswaran,V(2011), Environmental accounting: Indian Perspective, International seminar on Green economy and Official Statistics, 6-8, July

10. Sherine Farouk, Jacob Cherian & Jolly Jacob, Green Accounting and Management for Sustainable Manufacturing in Developing Countries, International Journal of Business and Management; Vol. 7, No. 20; 2012

***

03

Feminist Movements

Dr. Nitin R Akhuj

Department of English,

Vidya Vikas Arts, Commerce and Science
College, Samudrapur, Dist. Wardha

Abstract :-

The feminist thought and the feminist movements in the west had some influence on the woman's movement in developing countries like India. The mid-1950's and 1960's mark the important stage of Indian English writing. When women writers like Anita Desai, Kamala Makandaya, Shobha De, Nayantara Sehgal and a few more came out with their works and have opened a new vista of human nature and man-women relationship. Writers like Shobha De proved their revolutionary trend of writing through their fiction. *Selective memory: Stories from life* (1998) is an autobiography written by Shobha De. It serves as a source to understand the intimate details of Shobha De's life. Though De cannot unveil all the secrets of her life, she has focused on the image of herself, by cleverly delineating the incidents and accidents without destroying the finer qualities of an Indian woman. She has provided brief and sensitive details of her family, and describes her journey from being a middle class girl with a lot of aspiration in life to best-selling author as 'exciting'. She candidly writes about the choices she made, decisions she took and the influences that shaped her.

Keywords:-Feminism, Autobiography, Empowerment, Freedom, individuality.

"The situation of woman is that she-a free and autonomous being like all human creatures-nevertheless finds herself living in

ISSN 0976-0377

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor In Chief
Dr. Balaji Kamble

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 0976-0377

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED, REFEREED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXVII, Vol. II
Year - 14 (Half Yearly)
(Jan. 2023 To June 2023)

Editorial Office :

'Gyandeept',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913, 09637935252,
09503814000, 07276301000

Website

www.irasg.com

E-mail :

interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com
drkambleb@rediffmail.com

Publisher :

Jyotichandra Publication,
Latur, Dist. Latur. -415331
(M.S.) India

Price: ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble

Research Guide & Head, Dept. of Economics,
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Latur, Dist. Latur (M.S.)
Mob. 09423346913, 9503814000

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Aloka Parasher Sen

Professor, Dept. of History & Classics,
University of Alberta, Edmonton,
(CANADA).

Dr. Huen Yen

Dept. of Inter Cultural
International Relation
Central South University,
Changsha City, (CHINA)

Dr. Omshiva V. Ligade

Head, Dept. of History,
Shivajiruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. G.V. Menkudale

Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Laxman Satya

Professor, Dept. of History,
Lokhevan University, Loheavan,
PENSULVIYA (USA)

Bhujang R. Bobade

Director, Manuscript Dept.,
Deccan Archaeological and Cultural
Research Institute,
Malakpet, Hyderabad. (A.P.)

Dr. Sadanand H. Gone

Principal,
Ujwal Gramin Mahavidyalaya,
Ghonsi, Dist. Latur. (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure

Dept. of Hindi,
Shivajiruti College,
Nalegaon, Dist. Latur. (M.S.)

DEPUTY-EDITORS

Dr. S.D. Sindkhedkar

Vice Principal
PSGVP's Mandals College,
Shehada, Dist. Nandurbar (M.S.)

Dr. C.J. Kadam

Head, Dept. of Physics
Maharashtra Mahavidyalaya,
Nilanga, Dist. Latur. (M.S.)

Veera Prasad

Dept. of Political Science,
S.K. University,
Anantpur, (A.P.)

Johrabhai B. Patel,

Dept. of Hindi,
S.P. Patel College,
Simaliya (Gujrat)

CO-EDITORS

Sandipan K. Gaike

Dept. of Sociology,
Vasant College,
Koj, Dist. Beed (M.S.)

Ambuja N. Malkhedkar

Dept. of Hindi
Gulbarga, Dist. Gulbarga,
(Karnataka State)

Dr. Shivaji Vaidya

Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani, Dist. Parbhani. (M.S.)

Dr. Shivanand M. Giri

Dept. of Marathi,
B.K. Deshmukh College,
Chakur Dist. Latur. (M.S.)

RNI. MAHMUL02805/2010/33461

Interlink Research Analysis

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 0976-0377

Issue:XXVII,Vol.II, Jan. 2023 To June 2023

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Evaluation of Biological and Medicinal Properties of Neem Ashok Madhappa Bavage	1
2	A Critical Analysis of Kiran Desai's Hullabaloo in the Guava Orchard and the Inheritance of Loss Dr. Semuse Anant Janardhan	7
3	ASHA(Accredited Social Health Activist) Resource Centre: Its strategies and Responsibilities in Uttar Dinajpur Arfath Hossain Amin, Dr. Somnath Roy Choudhury	12
4	Psychological Perspectives personality development Dr. Sima S. Sabnis	21
5	Role of physical education and yoga for improving and maintenance of Health and physical fitness Dr. Chandrakant Rohidas Mhatre	24
6	Diversity Assessment study of Green Corridor Between Jamb towards Hinganghat NH-7 Dr. Atul K. Bodkhe	29
7	गैर सरकारी संगठनों द्वारा लाभार्थियों की आर्थिक व्यवस्था में बदलाव का अध्ययन डॉ. महेश गुप्ता, रश्मि झा	42
8	'मैला आंचल' एक अभ्यास डॉ. रमेश आडे	50
9	केकतीचे फुले काव्यातील बालकांचे दलित जीवन प्रा.डॉ.मिलिंद भिवाजी कांबळे	54
10	तेल घाण्याचे शुद्ध तेल आरोग्यास वरदान डॉ. माधव मंदेवाड	60

केकतीचे फुले काव्यातील बालकांचे दलित जीवन

प्रा. डॉ. मिलिंद भिवाजी कांबळे

मराठी विभाग

विद्या विकास महाविद्यालय,

समुद्रपूर, जि. वर्धा

9

Research Paper - Marathi

प्रस्तावना :-

मराठी साहित्यात बाल साहित्य वाङ्मय प्रकार नवे बालविश्व घेऊन मराठी साहित्याला समृद्ध करत आहे. मराठी बालविश्वाला मराठी साहित्यातून उजागर केले गेले. बालविश्वातील भाव तरल, भावना, भाषा, संवेदना बालसाहित्यातून लेखकांनी मांडल्या आहेत. प्रस्तुत "केकतीचे फुले" या ल. सी. जाधव यांच्या अद्भुताच्या वेगळ्या नव्या बालकाव्य संग्रहातून आतापर्यंत न आलेल्या दलितबाल विश्वाचा दलित जीवनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न ल.सी. जाधव यांनी केला. दलित झोपड्यातील बालविश्व, वस्तीवाङ्मयातील बालकांचे बकालपन मांगोड्यातील बालकांचा जगण्याचा संघर्ष ल.सी.जाधव यांच्या या काव्यसंग्रहात टिपला आहे प्रस्तुत केकतीचे फुले काव्यातील बालकांचे दलित जीवन या शोधनिबंधातून दलित समाजातील बालकांचे उघड्या नागड्या बालकांचे विश्व साकार झाले त्याचा आढावा खालील प्रमाणे घेता येईल.

"कुणी शिंदेचे फळे सडकती
अंगणी बसुनी कामे करती
बाकाचे साळिंग फिरवती
इकडून तिकडे पडत राहती
मळकट कपडे, चड्डी फाटली
रोजच हे मग लाजच कसली
सकाळ झाली, सकाळ झाली,
आई मजला भूक लागली."१

वरील ओवीतून दलित बालविश्वातील दुःख, आणि भूकेची दहाकता दाखवली आहे. कारण भूकेच्या प्रश्ना पुढे जगातले सारे तत्त्वज्ञान फिके पडते. या लहान बालकांना खेळण्या वांगड्यापेक्षा आणि

Impact Factor 6.192
www.sjifactor.com

p-ISSN 2349-9370
e-ISSN 2582-4848

Vol. 9 Issue 1
Oct. 2022
Regular Issue 1

Research Journal of India

Print and Online
www.researchjournal.net.in
www.indiramahavidyalaya.com

Peer Reviewed Multi-Disciplinary
Annual National Indexed Research Journal
Published as per UGC (India) Guidelines

Published By
DBMRC

INDIRA MAHAVIDYALAYA
KALAMB, DISTT. YAVATMAL, MAHARASHTRA 445 401 (INDIA)

RESEARCH JOURNAL OF INDIA

Peer Reviewed Annual National Research Journal for
Multi-Disciplinary Studies since 2014

Volume 9 Issue 1 October 2022 Regular Issue 1

Chief Editor

Dr. Pavan Mandavkar

Principal, Indira Mahavidyalaya & Chairman, DBMRC
President, Sant Gadge Baba Amravati Vidyapeeth Marathi Pradhyapak Parishad, Amravati

Associate Editor

Dr. Veera Mandavkar

Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre (DBMRC)

----- Editorial Board -----

Prof. R.M. Wath

Dr. G.P. Urkunde

Prof. N.V. Narule

Prof. S.Y. Lakhadive

Dr. K.R. Nemade

Invited Editors

1. Vikram Raje, 4, Alderman Willey Close, Wokingham – RG41 2AQ, Berkshire, UK
2. Vishal Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
3. Dr. Anita Gupte Patil, Auckland, New Zealand
4. Ranjit Raje, 201/83 Whiteman Street, Southbank, Melbourne, VIC-3006, Australia

Advisory Board

- Mrs. Sonali Dahalkar, 20747, N Margaret Ave, Prairie View, IL 60069 USA
Dr. J. Prabhaskar, Former Pro-VC, Uni. of Kerala, Thiruvananthapuram, Director General of State institute of parliamentary affairs, Visiting fellow of diff. Uni. Australia, USA
Dr. Ramesh Mangal, NAAC Assessor, Ex. Principal. MKHS Guj. College & Director SVCC, Indore, M.P.
Dr. Rajesh Vyas, NAAC Assessor, Principal, Christian Eminent College, Indore, M.P.
Dr. Anil Gajbhiye, Ex. Principal, Govt. college Sardarpur, Dist. Dhar, M.P.
Dr. Shashikant Sawant, Ex. H.O.D., Marathi, Vikram Vishwavidyalaya, Ujjain, M.P.
Dr. Dineshkumar Joshi, Ex. Registrar, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. P.W. Kale, Ex. Dean, Faculty of Commerce, S.G.B. Amravati University, Amravati
Dr. R.A. Mishra, Principal, Amolakchand Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. U.V. Navalekar, Principal, Abasaheb Parvekar Mahavidyalaya, Yavatmal
Dr. J.M. Chatur, Principal, Smt. Nankibai Wadhvani Kala Mahavidyalaya, Yavatmal

Publisher: Dr. Mrs. Veera Mandavkar, Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre
Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra 445 401(India)

E mail – researchjournalofindia@gmail.com Alternate mail id – marathipradhyapak@gmail.com

Telephone: 07201-226147, 226129, Mob. Chief Editor: 9422867658, Director & Publisher: 9403014885

Websites: www.researchjournal.net.in www.indiramahavidyalaya.com

Printer: Seva Prakashan, Vijay Colony, Rukmini Nagar, Amravati, Maharashtra 444 606
Cover Page Design & Computer Work: **Dr. Pavan Mandavkar**

Online Access: Free / Subscription for hard copy for a year including special issues Rs. 500/-
by Cheque/DD/netbanking in favour of **Director, Dr. Bhau Mandavkar Research Centre**, A/c No.
60175373000, Bank of Maharashtra, Branch - Azad Maidan Road, Yavatmal, IFSC - MAHB0000047

सुगंध माइया मातीचा : बालकविता संग्रहातील

बालकांचे भावविश्व

डॉ. मिलिंद कांबळे

मराठी विभाग

विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपूर

Email : milindkamble777@gmail.com मो.नं. ९७६५७६८८३२

प्रस्तावना :-

सुगंध माइया मातीचा हा अंकुश सिंदगीकर यांचा पहिला बालकविता संग्रह आहे. मूळात अंकुश सिंदगीकर हे कवी आणि कथाकार म्हणून सर्व परिचित आहेत. त्यांच्या या पहिल्याच या बालकाव्य संग्रहात अंकुश सिंदगीकरांनी बालविश्वाचा शोध घेतला आहे. एक जिल्हा परिषद शिक्षक असल्यामुळे बालकांच्या मनोविश्वाचा छान अभ्यास होता. सतत बालकांच्या सहवसात राहून त्यांचे भावविश्व त्यांनी सुगंधी माइया मातीचा या बालकविता संग्रहातून शब्दांकित करण्याचा खूप चांगला यशस्वी प्रयत्न केला आहे. मराठी साहित्यात बालसाहित्य हा वाढमय प्रकार मोठ्या ताकतीने सकार होताना आज दिसतोय पण त्या प्रमाणात बालसाहित्याचा प्रवाह वाढताना दिसत नाही. त्यातच अंकुश सिंदगीकर यांच्या सुगंध माइया मातीचा या बालकविता संग्रहाने मराठी बालसाहित्यात चांगलीच भर घातली आहे. खालीलप्रमाणे आपण त्यांच्या बालकविता संग्रहातील बालकांच्या भावविश्वाचा आढावा घेणार आहोत.

‘सारे आपण शिकू’ या बालकवितेतून कवी अंकुश सिंदगीकर यांनी खूप चांगला संदेश दिला ती कविता पहा,

“चला सारे चला
आता शाळेला चला
खूप खूप खेळू
सरे जग शिकू
घेऊ शिक्षणाचा वसा
जगात उमठवूया ठसा
झाडे लाऊनीया
आरोग्य आपले जपू
देश आपला महान
तिरंगा आपली शान
सारे जनशाळेत टिकू
आता कुणी ना हुकू”^१

लहान मुलांचे बालविश्व रेखाटांना कविनी बंडया दादा आणि चिंटू पिंटू या दोन बालकवितेतून शाळेतील मुलांचे बोलके भावविश्व मांडले त्या कविता पहा,

‘बंडया दादा बंडयादादा, करतो खोडया किती
शाळेमधल्या बाईची, तुला वाटत नाही का भीती
अवतार तुझा पाहून, सारी पळती इकडे तिकडे
बाई दिसता समोर, तुझी चड्डी होई ओली’^२

तसेच चिंटू पिंटू कवितेच्या ओळी पहा,

“चिंटू पिंटू रूसलास काय
शाळेला येईनाशी बसलास का?
आईशी रोजच घेतोस पंगा
वर्गात संगळयांशी करतोस दंगा
सांग सांग आईवर रूसलास का
शाळेला येईनाशी बसलास का?

ISSN - 2279 - 0489

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

GENIUS

Volume - X

Issue - II

February - July - 2022

English / Marathi Part - I

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal No. 47100

ज्ञान-विज्ञान-विमुक्तम्

IMPACT FACTOR / INDEXING

2019 - 6.631

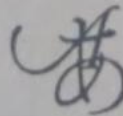
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A (Mktg.), M.B.A (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

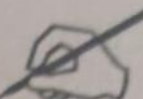

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha

Dept. Of Studies in Biotechnology, University of
Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.

Dept. Of Chemistry, Pondicherry University
(Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit

Dept. of Chemistry University of Kashmir,
Kashmir, India.

Prof. Avinashi Kapoor

Head, Dept. Of Electronic Science, Dean,
Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman,
Board of Research Studies, South Campus,
University of Delhi, New Delhi, India.

Prof. P. N. Gajjar

Head, Dept. Of Physics, University School of
Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare

Head, Dept. Of Physical Education,
Shivaji Art's. Commerce & Science College,
Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. K. B. Laghane

Dean, Faculty of Management Science,
Dean, Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.)
Head Commerce Dept., Vivekanad College,
Samarth Nagar, Aurangabad, India.

Brian Schiff

Brussels, Copenhagen,
Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia

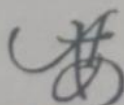
Dept. Of Computer Science & Applications,
Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides

Senior Lecturer & Cisco Networking
Academy Instructor, Faculty of Computing,
North Campus, London Metropolitan University,
166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S. No.	Title & Author	Page No.
12	Sports : Modern Trends and Challenges in Coaching and Training Dr. Baliram Hanmantrao Ingle	65-69
13	N-List Programme is a Boon for College Library Sudhir B. Sangole	70-76
14	Impact of Supplementation of Wheat Straw with Dried Leaves of some Timber Yielding Plants on the Production and Biological Efficiency of <i>Pleurotus ostreatus</i> (jacq.) P.kumm Mrs. Madhurima Tiwari	77-81
15	Awareness of Right to Information Act among School Teachers of Aurangabad City Dr. Baig Muntajeeb Ali Masrrat Begum Shaikh Sharfuddin	82-89
16	Special Provisions for Contract Labour and Inter State Migrant Workers under Occupational Safety, Health and Working Conditions Code 2020 N. Rajashekar Rao	90-96
17	Classroom Participation of Secondary School Students N. Rajashekar Prof. K. S. Sudheer Reddy	97-105
18	Impact of Industrialization in India Environment and Sustainable Solutions Opportunities, Threats & the Role of MSMEs Vidyanand Vikramrao Wagh	106-111
19	A Study on Academic Stress among Adolescent Students Yellaiah Ramancha	112-118
20	Comparative Analysis of HR Polices of Aided and Unaided Schools and its Impact on Teachers' Performance in Wardha District Miss. Akansha A. Bhargava Prof. Dr. Rajvilas R. Karmore	119-125

20. Comparative Analysis of HR Policies of Aided and Unaided Schools and its Impact on Teachers' Performance in Wardha District

Miss. Akansha A. Bhargava
Researcher

Prof. Dr. Rajvilas R. Karmore

Supervisor, Vidya Vikas Arts, Commerce & Science College, Samudrapur, Distt. Wardha.

Abstract

The focus of this research work is to do comparative analysis of HR Policies of Aided and Unaided Schools and its Impact on Teacher's Performance in Wardha District. The study was comprised secondary aided and unaided school form Wardha District. Study was focus only on Aided, partially aided, Self-Finance, and Permanently Unaided & Unaided Schools. The research findings were revealing the quality of education provided by secondary schools as well as the art condition of HR practices and teacher's performance in secondary schools in various nodes of Wardha District

Introduction

Nature abundant with natural resources, capital and technology cannot make rapid economic and social progress, unless it has a rich pool of competent people to harness and utilize these resources. Economically developed countries have a rich supply of quality and hardworking human resources who are actively involved in their nation building as compared to economically backward countries.

Vast number of human resources remain unutilized and wasted due to lack of employment opportunities, poor skills, outdated HR practices and resistance to change. If properly utilized human resources will help in adding value to the economic growth of the country by becoming most important asset of any organization.

In present study, Human Resource is the department or authority(s) having charged with finding, screening, recruiting and training employees in secondary schools, as well as administering employee-benefit programs.

Aided schools are the education institutions that are owned by the Government or private management. However, the rules and regulations followed here are same as that of the public schools. The curriculum, study materials, syllabus, examinations, etc. for each class of education are done according to the government rules. For the high school classes the final examinations will be same as that of the public schools. These schools are partly or fully funded by public or government fund. In these institutions, the education would be provided for all students taking admissions there. The fee structure, PTA fund, etc.

Private schools are also the education institutions where the students obtain education under the supervision of a teacher. These institutions are fully owned and controlled by the private management. However, these institutions are still subject to the government rules to some extent, especially in the monetary respects. Since these institutions are not government funded, they should have limitations in the usage of financial components. The fee structure for the students may vary greatly from that of the government institutions. The students will be admitted here according to some criteria and its' totally under the control of the private management.

Performance or effectiveness of teachers is achieving the goals, which they set for themselves or which they have set for them by others such as ministries of education, legislators and other government officials, school administrators. Teacher's must possess the knowledge and skills to perform better, and must be able to use knowledge and skills appropriately.

This study Comparative analysis of HR Policies of Aided and unaided Schools and its impact on Teacher's Performance in Wardha District.

Objective of the Study

1. To study the negative effect on performance of school employees due to strict HR policies.
2. To study the positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees.
3. To study the Opinion of school authorities about considering suggestions or opinion of school employees while implementing new HR policies

Research Methodology

This paper is based on exploratory research. The primary data was collected from people through a structured questionnaire. The Secondary data was collected from different sources, Indian and international journals, newspapers.

Research Type :- Exploratory
 Sampling Technique :- Simple Random Sampling
 Sample Unit :- Respondents from Aided and unaided Schools in Wardha District
 Sample Size :- 100 School authorities
 Tools for Data Analysis :- Frequency percentage & 't' test

Table 1: Opinion of school authorities about negative effect on performance of school employees due to strict HR policies

Strict HR policies negatively affects the performance of the employees	Aided		Unaided	
	N	Percentage	N	Percentage
Yes	17	23.6	5	17.9
No	37	51.4	11	39.3
Sometimes	18	25.0	12	42.9
Total	72	100	28	100
Mean	2.0139		2.25	
SD	0.4017		0.5544	
T	2.361			
P	0.0202 (<0.05)			

N- Number, SD- Standard Deviation, t- t Value, P- P Value

Above Table 1 shows opinion of aided and unaided secondary school authorities about negative effect on performance of school employees due to strict HR policies. It is apparent that according to 23.6% authorities of aided secondary schools, there is negative effect on performance of school employees due to strict HR policies, whereas 25.0% authorities of aided secondary schools feels that sometimes there is negative effect on performance of school employees due to strict HR policies. However, 51.4% authorities of aided secondary schools reported that there is no negative effect on performance of school employees due to strict HR policies.

In addition, according to 17.9% authorities of unaided secondary schools, there is negative effect on performance of school employees due to strict HR policies, whereas 42.9% authorities of unaided secondary schools feels that sometimes there is negative effect on performance of school employees due to strict HR policies. However, 39.3% authorities of aided

secondary schools reported that there is no negative effect on performance of school employees due to strict HR policies.

It is evident from the information that most of the authorities of aided secondary schools in Wardha city felt that there is no negative effect on performance of school employees due to strict HR policies while most of the authorities of unaided secondary schools felt that there is negative effect on performance of school employees due to strict HR policies at some extent. However, there is significant difference ($t=2.361$; $P<0.05$) among authorities of aided and unaided secondary schools with respect to negative effect on performance of school employees due to strict HR policies.

Table 2: Opinion of school authorities about positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees

Recognition and rewards given on achievement positively affects the performance of the employees	Aided		Unaided	
	N	Percent	N	Percent
Yes	42	58.3	21	75.0
No	11	15.3	3	10.7
Can't Say	19	26.4	4	14.3
Total	72	100	28	100
Mean	1.6806		1.3929	
SD	0.2439		0.2696	
T	5.142			
P	<0.0001			

N- Number, SD- Standard Deviation, t- t Value, P- P Value

Above Table 2 shows opinion of aided and unaided secondary school authorities about positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees. It is apparent that according to 58.3% authorities of aided secondary schools, there is positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees, whereas 26.4% authorities of aided secondary schools are uncertain about this. However, 15.3% authorities of aided secondary schools reported that there is no positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees.

In addition, according to 75.0% authorities of unaided secondary schools, there is positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees, whereas 14.3% authorities of unaided secondary schools are uncertain about this.

However, 10.7% authorities of aided secondary schools reported that there is no positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees.

It is evident from the information that most of the authorities of aided and unaided secondary schools in Wardha city felt that there is positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees. However, percentage of authorities in unaided secondary school feeling that there is positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees is considerably ($t=5.142$, $P<0.01$) more than percentage of authorities in aided secondary school accepting the same.

Table 3: Opinion of school authorities about considering suggestions or opinion of school employees while implementing new HR policies

Suggestions or opinion of the employees is considered while implementing new HR policies	Aided		Unaided	
	N	Percent	N	Percent
Yes	61	84.7	17	60.7
No	0	0.0	0	0.0
Can't Say	11	15.3	11	39.3
Total	72	100	28	100
Mean	1.3056		1.7857	
SD	0.4241		0.5894	
T	4.534			
P	<0.0001			

N- Number, SD- Standard Deviation, t- t Value, P- P Value

Above Table 3 shows opinion of aided and unaided secondary school authorities about considering suggestions or opinion of school employees while implementing new HR policies. It is apparent that according to 84.7% authorities of aided secondary schools, suggestions or opinion of school employees are considered while implementing new HR policies, whereas 15.3% authorities of aided secondary schools are uncertain about this.

In addition, according to 60.7% authorities of unaided secondary schools, suggestions or opinion of school employees are considered while implementing new HR policies, whereas 39.3% authorities of unaided secondary schools are uncertain about this.

It is evident from the information that most of the authorities of aided and unaided secondary schools in Wardha city felt that suggestions or opinion of school employees are considered while implementing new HR policies. However, percentage of authorities in aided

secondary school considering suggestions or opinion of school employees while implementing new HR policies is considerably ($t=4.534$; $P<0.01$) more than percentage of authorities in unaided secondary school accepting the same.

Conclusion

- Most of the authorities of aided secondary schools in Wardha city felt that there is no negative effect on performance of school employees due to strict HR policies while most of the authorities of unaided secondary schools felt that there is negative effect on performance of school employees due to strict HR policies at some extent.
- Most of the authorities of aided and unaided secondary schools in Wardha city felt that there is positive effect of recognition and rewards given on achievement on performance of school employees.
- Suggestions or opinion of school employees are considered while implementing new HR policies of aided and unaided secondary schools.
- Most of the authorities of aided and unaided secondary schools felt that work performance of teaching and non-teaching staff is affected because of assigning so many responsibilities.

References

1. Alimi, Olatunji Sabitu, Ehinola, Gabriel Babatunde, Alabi, Festus Oluwole., (2012). School Types, Facilities and Academic Performance of Students in Senior Secondary Schools in Ondo State, Nigeria, *International Education Studies*, Vol. 5, No. 3, June 2012.
2. Allui, A and Sahni, J. (2016). Strategic Human Resource Management in Higher Education Institutions: Empirical Evidence from Saudi, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 235: 361-371
3. Barifaijo, M. (2016). Adopting technology in the management of Human Resources (e-HRM) in Higher Education Institutions (HEIs): a paradox. *International Journal Of Technology And Management*, 1(1), 1
4. Beatrice, I.J.M., Van der Heijden, Tinka C. V. Van Vuuren, Dorien T.A.M. Kooij, Annet H. de Lange, (2015) "Tailoring professional development for teachers in primary education: The role of age and proactive personality", *Journal of Managerial Psychology*, 30(1): 22-37

5. Belle, L.J. (2018). The state secondary school principal as an effective leader of learner discipline management, *British Journal of Education*, 6(1):43-54
6. Bloom, N.; Lemos, R.; Sadun, R. and Van Reenen, J. (2015). Does Management Matter in schools? *The Economic Journal*, 125(584): 647-674
7. Bouwmans, M.; Runhaar, P.; Wesselink, R. and Mulder, M. (2018) Leadership ambidexterity. *Educational Management Administration & Leadership* 29: 174114321775107.
8. Bryson, A.; Stokes, L. and Wilkinson, D. (2018). Can HRM Improve Schools' Performance? *IZA Discussion Paper No. 11348*
9. Burns, N., & Grove, S. K. (2009). *The practice of nursing research: appraisal, synthesis, and generation of evidence*. St. Louis, Mo: Saunders Elsevier.
10. Dahar M.A, Dahar R.T & Faize F.A., (2011), Impact of Teacher Quality on the Academic Achievement of Students at Secondary Stage in Punjab (Pakistan) *European Journal of social sciences*, volume 19(1).
11. Dave, P.N. & Dave, J.P., (1971). Socio economic environment as related to the non-verbal intelligence of rank and failed students *Research reports in education and psychology*.
12. Dave, P.N. & Murthy, C.G.V., (1994). A bibliography: *Education Research and innovation (1988-92)* New Delhi, National Council of Educational Research and Training.
13. Donina, D., Meoli, M. and Paleari, S. (2015) Higher Education Reform in Italy: Tightening Regulation Instead of Steering at a Distance, *High Educ Policy* 28(2): 215-234

ISSN 2394-5303

प्रौढोवाङ्मय

Issue-92, Vol-01, August 2022

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr. Bapu G. Gholap

INDEX

- 01) Information Communication Technology in College Libraries
MD.ASGAR ALI & Dr.ANIL KUMAR SINGH ||10
- 02) PROBLEM OF MALNUTRITION AMONG TEENAGE GIRLS
Anjali basediya, Dr. Albha tiwari,
Dr.Amita tiwari & Beenu Singh Chauhan, Bhind ||13
- 03) Impact of Covid-19 on Indian Economy
CA Dr. Ashok Mojad, Pune ||18
- 04) VALUE ORIENTED EDUCATION IN 21st Century - A CHALLENGE
Hetalben Bhanuprasad Joshi & Dr. S. C. Padavi, V.V.Nagar ||22
- 05) Nature in the poems of Bahinabai Choudhari: A reflection of Human Feelings
Dr. Anita Mudkanna, Anadur, Maharashtra ||25
- 06) Impact of GST on Various Goods and Services in Indian market
Mr. Deepak P. Khedkar, Dist.-Kolhapur Maharashtra ||30
- 07) Effect of Socio-Economic Status on Academic Performance of Secondary ...
Mahboob Alam & Dr. Absarul Haque, Darbhanga ||35
- 08) Impact of C.A.I for Sanskrit language learning for higher secondary students
Milan Maji, Tirupati, A.P. ||40
- 09) Impact of covid 19 on ICT in Education
Dr. Neha Mundhada, Nagpur ||45
- 10) Correlation of Long Term Cosmic Ray Intensity Variation in Relation with ...
Dr. UMA PANDEY, Sanavad (M.P.) ||49
- 11) RIGHT TO FOOD AND PROPER NUTRITION IN INDIA: A CONSTITUTIONAL ...
REKHA SHARMA, Sri Ganganagar (Raj.) ||53
- 12) INDIA STAND ON EUTHANASIA
SHEELBHADRA SHARMA, Jaipur ||60

- 13) The Role of DIC in Creating Self-employment in Ahmednagar District ...
Dr.Deepak Pandharinath Sontakke, Dist. Ahmednagar (Maharashtra) ||69
- 14) A CRITICAL STUDY ON THE SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS AND PROBLEMS OF ...
Sweeti Kumari, Bhagalpur, Bihar, India ||72
- 15) NOTA And It's Legal Importance In India
ZUBEE KHANAM, Jhansi ||76
- 16) MICRO PROJECT AND MAJOR CHANGES PERCEIVED BY THE JUANGS: A STUDY ON ...
Bhakta Charan Pradhan & Prof. Asima Sahu, Cuttack ||79
- 17) Dividend Policy of Reliance Industries Limited (RIL) and Calculation of ...
Praveen Singh Chawahan, Gorakhpur ||87
- 18) Search for Identity in difficult daughter
Seema Rani ||92
- 19) चरित्र, आत्मचरित्र संकल्पना आणि स्वरूप
आमटे हेमंत नानासाहेब & प्रा. डॉ. शशिकांत पाटील, जि.जालना ||98
- 20) शास्त्रीय संगीत व समाज परिवर्तनामध्ये उत्तर हिंदुस्थानी संतांचे योगदान
प्रा. डॉ. राजीव बोरकर, बारशिटाकळी ||101
- 21) राष्ट्र उभारणीत सरदार पटेल यांचे योगदान
प्रा.भालचंद्र देशमुख, जि.जळगाव ||71
- 22) बालकवींची कविता
प्रा.डॉ.सौ. शुभांगी डोरले – परांजपे, नागपूर ||107
- 23) महात्मा फुले यांच्या अखंड काव्याचा ऐतिहासिक विचार
प्रा.डॉ. विठोबा चंदनखेडे & प्रा.डॉ. मिलिंद कांबळे, समुद्रपूर ||111
- 24) विमुद्रिकरण (नोटबंदी) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक ...
डॉ.एस.एल.मेढे, जिल्हा : जालना ||114
- 25) निसर्ग प्रसंगातील वास्तवता
डॉ. प्रा. सचिन पाटील, एरंडोल ||116
- 26) रामकथा सुरधेनु सम
सुभाष चंद यादव, राजकोट, गुजरात ||119

महात्मा फुले यांच्या अखंड काव्याचा ऐतिहासिक विचार

प्रा.डॉ. विठोबा चंदनखेडे

इतिहास विभाग,

विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपूर

प्रा.डॉ. मिलिंद कांबळे

मराठी विभाग,

विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपूर

*****

प्रस्तावना :-

महात्मा जोतीराव फुले हे १९ व्या शतकातील महान कर्ते समाजसुधारक होते. हजारो वर्षांपासून मूक्या समाजाला त्यांनी बोलते केले नव्हे तर त्यांना माणूस म्हणून जगण्याचे आत्मभान आणून दिले. या भारत देशात शिक्षणाच्या क्रांतीची मशाल पेटवण्याचे काम त्यांनी केले. दलितांसाठी शिक्षण तसेच स्त्री शिक्षण, अस्पृश्योद्धाराचे कार्य त्यांनी प्रस्थापित जातीयवादी व्यवस्थेला झुगारून केले. भारताच्या परंपरागत समाजाच्या विरुद्ध बंड करणारे पहिले समाज पुरुष म्हणजे जोतीराव फुले होत. त्यांची वैचारिक भूमिका समतेची, परिवर्तनाची होती. आयुष्यभर त्यांनी मानव मुक्तीसाठी लढा उभा केला. प्रसृत महात्मा फुले यांच्या अखंड काव्याचा ऐतिहासिक विचार या शोध निबंधातून खालील प्रमाणे घेण्यात येईल.

महात्मा फुले यांनी अखंड काव्यातून समग्र मानवी जीवनाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला. मानवाचा धर्म, आत्मपरीक्षण, नीती, समाधान सहिष्णुता, सत्यविवेक, उदयोग, स्वच्छता, ग्रहकार्यदक्षता इत्यादी गोष्टींवर त्यांनी जोरदार भाष्य करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा फुले आपल्या अखंड काव्यात सांगतात,

'सर्वांचा निर्मिक आहे एकधनी

त्याचे भय मनी, धर्यसर्व ॥ १ ॥

न्यायाचे वस्तुचा उपयोग घ्यावा

आनंद करवा, भांडू नये ॥ २ ॥

धर्मयुज्य भेद मानवा नसावे

सत्याने वर्तने, ईशासाठी ॥ ३ ॥

सर्व सुखी व्हावे भिन्ना जी मागतो

आर्यास सांगतो, जोती म्हणे ॥ ४ ॥''

वरील अखंड काव्यातून महात्मा फुले यांनी चिरंतन अशी वैश्विक भूमिका मांडली आहे. त्यांनी ईश्वरा संदर्भात निर्मिक शब्द वापरला आणि मानव जातीला त्याचे भय नेहमी असावे लागते. मानसाने न्यायाने वागावे आपआपसात भनासाठी भांडू नये, भेदाभेद करू नये हा न्याय निवाडा त्यांनी केला आहे. मानवजात सुखी व्हावी हा ऐतिहासिक विचार त्यांनी मांडला आहे.

तसेच मानवांचा धर्म एक या अखंड काव्यात

पुढे ते सांगतात,

'क्षत्रियांनो, तुम्ही कष्ट करी व्हावे

कुटुंबा पोसावे, आनंदाने ॥ १ ॥

नित्य मुलीमुलां शाळेत घालावे

अन्नदान द्यावे विद्यार्थ्यांस ॥ २ ॥

सर्वाभौमसत्य स्वतः आचरावे

सुखे वागवावे, आर्यभट्ट ॥ ३ ॥

अशा वर्तनाने सर्वासूख द्याल

स्वतः सुखी व्हाल, जोती म्हणे ॥ ४ ॥''

तसेच महात्मा फुले यांच्या पुढील काव्यात जात व्यवस्था आणि शुद्ध अशा महारा व मांग विषयी बोधपर विचार आले ते म्हणतात की,

'सारे स्त्री पुरुष भावंडांत लेखी

मांग महारा दुःखी करीताती ॥ १ ॥

खिस्त महंमदा सत्वाने आळवी

मानवा वळवी, ईशाकडे ॥ २ ॥

धर्म-देश-जाती-भेद नाही तिला

शोभे मनुज्याला खरी माता

अशा मानवीस सत स्त्री म्हणावी,

तिची किती गावी, जोती म्हणे ॥ ४ ॥''

सारे स्त्री पुरुष एक समान आहेत. महार-मांग यांना समानतेने वागवा. धर्मजात, देश असे भेद मनात

आणू नका असे महात्मा जोतीराव फुले सांगतात म्हणून
पुढच्या अखंड काव्यातून आलेला विचार पहा,
'स्त्री पुनर्विवाह करण्यासाठी बंदी
अन्यायाची धुंदी थांग नाही ॥ १ ॥
खोट्या नोटा खते आर्या जी करी ती
लांच बहु खाती अन्यायाने ॥ २ ॥
अन्यायी ब्राम्हण बहु ठाई होती
दुःख सर्वा देती जोती म्हणे ॥ ३ ॥
अन्य शुद्र लोकां पुराणे सांगती
बंड करविती हितासाठी ॥ ४ ॥''

समानतेच्या संदर्भात या पृथ्वीतलावरील सर्व
भावंडे आहेत ते एकतेने वागतात जातीभेद मानत
नाहीत. त्या कालखंडात महात्मा फुले यांनी त्यांच्या
अखंडात इतका ऐतिहासिक आणि परिवर्तनवादी विचार
मांडले आहेत ते लिहितात की,
'मानवांचा जो का अन्यायन करी
भावंडाचे परी लेखी सर्वा ॥ १ ॥
मांग म्हार— निंदा ठावी नाही व्यथा
जाळी आर्यग्रंथा अग्नीमध्ये ॥ २ ॥
ऐश्वर्याच्या मदी कोणास न छळी
घाला रसातळी द्वेषभाव ॥ ३ ॥
घ्यालाच म्हणावा सत्यवादी पुरा
जोती बंधू खरा मानवांचा ॥ ४ ॥''

आत्मपरीक्षण या अखंड काव्यातून निर्मिकांच्या
बाबतीत आणि आर्यांच्या बाबतीत आणि शुद्रांना कसे
अन्यायी पध्दतीने छळले जाते याचा ऐतिहासिक संदर्भ
खालील अखंड काव्यातून येतो तो पहा,
'निर्मीके निर्मीके मनुज सकळ
दिलें बुद्धीवळ कमजास्ती ॥ १ ॥
बुद्धी प्रामाण्याने उद्योगा लागती
यश मिळविती धंदयामध्ये ॥ २ ॥
शिपायाचे धंदे आर्याजीने केले
शुद्रास जिंकीले शस्त्रे अस्त्रे ॥ ३ ॥
पिढीजादा त्यांचे दास बनविले
सूड उगविले सर्वकामी ॥ ४ ॥
शूर भिल्ल कोळी शुरनें तोडीले
हाकलून दिले रानीवनी ॥ ५ ॥
मांग महाअरी केले बहु जेर

शिक्षा खडतर आर्याजीची ॥ ६ ॥
वेद मनु नाही आत्मपरीक्षण
आर्यास दुषण जोती म्हणे ॥ ७ ॥''

महात्मा फुले हे मांग आणि आर्य या संदर्भात
नवा विचार मांडताना दिसतात ते म्हणतात की,
'मांग आर्यमध्ये पाहू खूण
एक आत्माजाण, दोषांमध्ये ॥ १ ॥
दोषेही सारीखे सर्व खाली पिती
इच्छा ती भोगीती सारखेच ॥ २ ॥
मांग आर्य दोषे शोभा मानवात
दोषे वर्तनांत एकसदा ॥ ३ ॥
सर्व ज्ञानामध्ये आत्मज्ञान श्रेष्ठ
कोणी नाही भ्रष्ट जोती म्हणे ॥ ४ ॥''

महात्मा फुले कर्ते सुधारक होते. आधी केले
आणि मग सांगितले ही त्यांची आयुष्यभर भूमिका
होती. माणसाने सत्याने वागावे आणि जगावे हा मंत्र
त्यांनी आयुष्यभर दिला त्यांच्या अखंड काव्यात त्यांनी
मानवांचा खरा धर्म सत्यात लपलेल्या नीतीमध्ये आहे
तो कसा ते पहा,
'सत्याविण नाही धर्म तो रोकडा
जनांशी वाकडा मतभेद ॥ १ ॥
सत्य सोडू जाते वादामध्ये पडे
बुद्धीस वाकडे जन्मभर ॥ २ ॥
सत्य तोच धर्म करावा कायम
मानवा आराम सर्वठायी ॥ ३ ॥
मानवांचा धर्मसत्य हीच नीती
बाकीची कुनीती जोती म्हणे ॥ ४ ॥''

तसेच पुढील अखंड काव्यात महात्मा फुले
म्हणतात की,
'खोटे बोलुनीया अज्ञान्या पिडणे
लुटुनिया खाणे भावंडास ॥ १ ॥
विश्वासघाताने मित्रास नाडणे
नक्ते लक्षणे सज्जनांची ॥ २ ॥
धंदा कलालांचा कुटुंबा पोसणे
मद्यपी करणे मुलीमुला ॥ ३ ॥
मानवांचा धर्मसत्य खरी नीती
बाकीची कुनीती जोती म्हणे ॥ ४ ॥''

मानवी जगण्यात धीर असावा तरच तो माणूस

मोठा होत असतो. जीवनाच्या अनेक संकटात माणसाने धीराने समोरे जावे. महात्मा फुले यांनी अखंडात धीर विषयी मूलगामी विचार सांगितले आहेत ते पहा,
'धीर सोडीतांच शुद्रां दास केले
आर्याजी ताठले ऐश्वर्यात ॥ १ ॥
भित्रे शुद्र वेडे अज्ञानी बापुडे
अज्ञानी म्हणूनी म्लेंच्छाशी लढले
प्राण्याशी मुकले आर्या पाई ॥ ३ ॥
शूर मांगा महारा आर्ये नागवीले
पशूवत केले जोती म्हणे ॥ ४ ॥^{१०}

प्रस्तुत अखंडातून जोतीबा फुले म्हणत आहेत की, धीर सोडल्यामुळे आर्यांनी शुद्रांना, मांग महारांना छळले आहे. म्हणून माणसांनी शूर असावे तरच आपला निभाव लागतो. व्यवस्थेशी व वाईट प्रवृत्तीविषयी आपण मुकाबला करायला हवा असा विचार त्यांनी व्यक्त केला.

समाधान वृत्ती हा मानवाचा विकासाचा खरा मार्ग आहे. समाधान ही तृप्तीची खूण आहे म्हणून महात्मा जोतीबा फुले समाधान या अखंड काव्यात समाधान विषयी सांगतात की,
'प्राणीमात्रा सर्व निर्माली
साधने ती दिली परोपरी ॥ १ ॥
पदार्थ निर्मुन सर्वास पोशीले
आनंदीत केले सर्वकाळ ॥ २ ॥
त्यापैकी मानव बुद्धीमान केला
सत्यवर्तायाला मासल्यांत ॥ ३ ॥
रंजले गांजले अनाथा पोसावे
प्रितीने वागावे बंधू परी ॥ ४ ॥
त्याच्या खटाटोपी आणाध्यानी मनी
उपकार मनी जी वेभावे ॥ ५ ॥
परपिडा देणे मानवा दुषण
कळीचे साधन जगामाजी ॥ ६ ॥
कृतज्ञ होऊनी मानी समाधान
तृप्तीची ती खूण जोती म्हणे ॥ ७ ॥^{११}

हजारो वर्षांपासून इथल्या शूद्रांना मांग आणि महारांना कसे ब्राम्हण आणि आर्यांनी लुटले त्यांचे कसे शोषण केले, त्यांना कसे अज्ञानी ठेवले या बद्दल महात्मा जोतीबा फुले सहिष्णुता या अखंड काव्यात

सांगतात की,
'इराणी भटजी बळीस्थानी आले
क्षत्रीया जिंकीले द्रव्यलोभ ॥ १ ॥
वेदामध्ये आहे त्याचा मागमुद्या
शिपायाचा धंदा आर्ये केला ॥ २ ॥
जिंकील्या मानवा स्पर्शा बंदी केली
घेईना सावली द्वेषबुद्धी ॥ ३ ॥
विद्या बंद केली अज्ञानी ठेवीले
लंड धनी झाले लुटमाप ॥ ४ ॥
सहिष्णुता खरी मांगा महाराची
फजीती आर्याची जोती म्हणे ॥ ५ ॥^{१२}

सारांश :-प्रस्तुत महात्मा फुले यांच्या अखंड काव्याचा ऐतिहासिक विचार या शोधनिबंधातून महात्मा फुले यांच्या कार्याचा आढावा तसेच त्यांच्या अखंड काव्यातून आलेला मानव मुक्तीचा विचार बघितला. हजारो वर्षांपासून शूद्रांना कसे पिळवले जात होते, त्यांचे कसे शोषण केले जात होते यावर प्रकाश टाकण्याचे काम या शोधनिबंधातून मानवी जीवनाचा खरा इतिहास आला आहे. मानवी विकासांमध्ये मागे राहिल्या वर्गाला दिशा देण्याचे काम महात्मा फुले यांनी केले असे म्हणता येईल.

निष्कर्ष :-

- १) मानवाचा एकच धर्म तो म्हणजे मानवतावाद
- २) महात्मा फुले यांनी निर्मिक संकल्पना मांडली.
- ३) सार्वजनिक सत्य धर्माचा त्यांनी पुरस्कार केला.
- ४) स्त्री पुरुष समाजतेची शिकवण दिली.
- ५) शुद्राला अंधकारातून दुर काढण्याचा विचार मांडला.
- ६) मांग-महारा विषयी ऐतिहासिक विचार जगासमोर प्रथम महात्मा फुले यांनी मांडला.
- ७) आत्मपरीक्षण संकल्पना मांडली.
- ८) नीतिचे खूप मोठे तत्त्वज्ञान सांगितले.
- ९) जीवनातील आणि माणसांच्या जगण्याचे खरे विचार सांगण्याचे काम फुले यांनी केले.
- १०) ब्राम्हण आणि आर्यांचे दृष्ट वर्तन सांगितले.
- ११) सहिष्णुता आणि धीर मानवी जगण्याचे मार्ग
- १२) महात्मा फुले एक कर्ते आणि दृष्टे सुधारक आणि मानवी मूल्याची पाठराखण करणारे महान वैचारिक योद्धा होते.

संदर्भग्रंथ :-

१) धनजयकौर, राम, मालशे, महात्मा फुले
समग्र कादंबरी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती
मंडळ, प्रकाशन मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९६९, पृष्ठ
क्रमांक ४४७

२) तत्रैव, पृष्ठ, ४४९

३) तत्रैव, पृष्ठ, ४५०

४) तत्रैव, पृष्ठ, ४५२

५) तत्रैव, पृष्ठ, ४५२-४५३

६) तत्रैव, पृष्ठ, ४५६-४५७

७) तत्रैव, पृष्ठ, ४५७

८) तत्रैव, पृष्ठ, ४५९

९) तत्रैव, पृष्ठ, ४५९

१०) तत्रैव, पृष्ठ, ४६०

११) तत्रैव, पृष्ठ, ४६१

१२) तत्रैव, पृष्ठ, ४६३

***

विमुद्रिकरण (नोटबंदी) चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम : एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. एस. एल. मेढे

सहयोगी प्राध्यापक : अर्थशास्त्र विभाग,
सिद्धार्थ कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
जाफ्राबाद, जिल्हा : जालना

*****

गोषवारा

प्रस्तुत शोध निबंधामध्ये विमुद्रिकरण (नोटबंदी) या विषयी सविस्तर चर्चा करण्यात आली असून नोट बंदी नंतरच्या आर्थिक परिस्थितीचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. विमुद्रिकरणाच्या अनुकूल व प्रतिकूल परिणामांचा देखील या शोध निबंधामध्ये अभ्यास करण्यात आला आहे. सर्वात महत्वाचे म्हणजे विमुद्रिकरणाची आवश्यकता का आहे यावर देखील प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

सूचक शब्द : विमुद्रिकरण, परिणाम, अर्थव्यवस्था
प्रस्तावना :

विमुद्रिकरणामुळे काळ्यापैशावर, भ्रष्टाचारवर तसेच मोठ्या प्रमाणात असणार्या बनावट नोटांच्या परिचलनावर आळा बसू शकेल. त्यासोबतच, हत्यारांच्या स्मगलिकरिताच्या निधीवर, हेरगिरीवर आणि दहशतवादावर ही नियंत्रण येईल असा भारत सरकार तर्फे दावा केला होता. विमुद्रिकरणाच्या पूर्व संध्येला पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी देशाला संबोधले आणि पुढील मुद्यावर त्यांनी जनतेला आवाहन दिले.

१) ८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्रीपासून (००.०० तास) भारतातील सर्व बँकांचे एटीएम बंद राहतील.

२) दिनांक ६ व १० नोव्हेंबरला देखील बंद असतील.

३) दिनांक ८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्रीपासून

सध्या भारताच्या चलनात असलेल्या रु. ५०० व १०००

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At Post Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra)

vidyawarta@gmail.com

Cell : 098 50 20 32 95

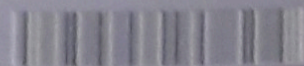
✿—————✿

& Edit By

Dr Gholap Babu Ganpat

✿—————✿

ISSN 2394-5303

Peer Reviewed Refereed and
UGC Listed Journal
(Journal No. 47026)

ISSN 2319 - 359X
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
HALF YEARLY RESEARCH JOURNAL

IDEAL

Volume - XI, Issue - I,
September - February - 2022-23
MARATHI / HINDI PART - I

Impact Factor / Indexing
2020 - 6.008
[www:sjifactor.com](http://www.sjifactor.com)

Ajanta Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतातील कामगाराची स्थिती आणि त्याची सामाजिक सुरक्षितता सहा. प्रा. गायकवाड आर. जे.	१-७
२	भंडारा जिल्ह्यातील प्रमुख कृषी पिकांचे अभिक्षेत्रिय विश्लेषण : एक भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. के. वाय. ठाकरे प्रा. डॉ. गणेश एल. धोटे	८-१३
३	ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीचा विद्यार्थ्यांवर होणाऱ्या परिणामा विषयक अभ्यास हर्षा संतोष सुर्यवंशी	१४-१९
४	महाराणा प्रताप संघाचा क्रीडा क्षेत्रातील योगदानाचा अभ्यास रावसाहेब गरड डॉ. दीपक माने	२०-२३
५	सुधाकरराव नाईक यांचे जलसंधारणाचे कार्ये : एक विशेष अभ्यास निता राजेंद्र राठोड	२४-२७
६	आदिवासी कविता : वेदना आणि विद्रोह प्रा. डॉ. विलास अण्णाराव गाजरे	२८-३३
७	महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील समाजप्रबोधन प्रा. डॉ. विठोबा चंदनखेडे प्रा. डॉ. मिलिंद कांबळे	३४-३८
८	तर्कशुद्ध आणि विचारप्रवर्तक ठरणारी प्रा. दत्ता भगत यांची 'निळी वाटचाल'.... प्रा. संध्या अशोक रंगारी	३९-४३
९	शेतकरी आत्महत्येचे कारणे व शासकीय धोरण इंगोले प्रेमिला नागोराव प्राचार्य डॉ. पंजाबराव चव्हाण	४४-४९
१०	महात्मा गांधींचे आर्थिक विचार ५०-५४ डॉ. संतोष महादेवराव घुगे	
११	महात्मा गांधींचे शैक्षणिक विचार एक अध्ययन प्रा. डॉ. डी. के. कदम	५५-५७

७. महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील समाजप्रबोधन

प्रा. डॉ. विठोबा चंदनखेडे

इतिहास विभाग, विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपूर.

प्रा. डॉ. मिलिंद कांबळे

मराठी विभाग, विद्या विकास महाविद्यालय, समुद्रपूर.

प्रस्तावना

महात्मा जोतीराव फुले हे भारताच्या आधुनिक मानवतावादी संस्कृतीचे एक आद्य प्रवर्तक होत. भारत देशात वर्णव्यवस्था आहे या दृष्ट वर्णव्यवस्थेला आणि या वर्णव्यवस्थेत सापडलेल्या दीनदलित, शूद्र, अस्पृश्य माणसांना त्यांनी शिक्षित करण्याचे काम केले. समग्र मानवी कल्याण हाच महात्मा जोतीराम फुलेंच्या कार्याचा गाभा होता. यासाठी त्यांना फार मोठा संघर्ष करावा लागला. इथल्या धर्मव्यवस्थेत भरडलेला माणूस मुक्त करण्यासाठी त्यांचा लढा होता. त्यांचं साहित्य म्हणजे अखिल मानव जातीच्या प्रबोधनाचे हत्यार होते. महात्मा फुलेंच्या साहित्याने हजारो वर्षांपासून मुक्या असणाऱ्या दीन दलितांना, अस्पृश्यांना आणि शूद्रांना लिहितं बोलतं करण्याचे काम केले. भारतातील परंपरागत समाजव्यवस्थे विरुद्ध बंड करणारे पहिले पुरुष म्हणे जोतीराव फुले होत. प्रस्तुत महात्मा फुले यांच्या साहित्यातील समाजप्रबोधन या शोध निबंधाचा खालील प्रमाणे विचार करणार आहोत.

पूर्वीच्या काळी इथल्या बहुजन, दलित समाजावर खूप अन्याय अत्याचार ब्राम्हण वर्गांनी केला. हा अन्याय केवळ शिक्षणाच्या अज्ञानामुळे झाला होता. ब्राम्हण जोशी शूद्रांच्या घरी मुल जन्मले ते कश्या पध्दतीने मानसिक आर्थिक पिढवणूक करतात या सदंभर्त ते ब्राम्हणाचे कसब या ग्रंथात ते सांगतात,

‘सोहोम को होम नाद इतक्यात ॥

आला गृहतात जोशीबुंवा ॥ १ ॥

पुसे जन्मकाळ राशीचक मांडी ॥

चाळी बोटे कांडी वेडा जैसा ॥ २ ॥

न्याहाळुनी सर्व भोळया पिल्या बोले ॥

मुळवरी आले बाळ तुझ्या ॥ ३ ॥

कृत्रिम्याचे बोल पडताच कानी ॥

घाबरले मनी विद्याहीन ॥ ४ ॥

मता बाळकडे पाहुनिया ॥ ५ ॥

तसेच ब्राम्हण शूद्रांच्या लग्नात कसे त्यांना आर्थिकदृष्ट्या लुबाडतात या बद्दल महात्मा फुले सांगतात,

‘मागणीच्या वेळी जोशीबुंवा येई ॥

रशीवळ पाही दिमाखाने ॥ १ ॥
स्वाहिताची आस न्यून कल्पेनिया ॥
ग्रह यो जूनिया जपस्थापी ॥ २ ॥
लग्न वर्तविता दुकान मांडले ॥
गणपती केले सुपारीचे ॥ ३ ॥
खारका खोबरे नैवद्याचा भार ॥
दक्षिणा रीतसर पैसा लूट ॥ ४ ॥

महात्मा फुले ब्राम्हणाच्या कावेबाजपणाबद्दल तसेच ब्राम्हण शुद्राच्या घरी पोथी वाचायाचे निमित्ताने शिरून त्यांच्या संसारात हात टाकून संसार कसा उध्वस्त करतात याबद्दल ते सांगतात,

“बामनी कावा समजून घ्यावा ॥
आहेत आकलेचे खबरदार ॥ १ ॥
शहाणे ठक आरपार
ऋषिमंडळ धर्माचे बळ वेद सबळ ॥ २ ॥
कडक बिजली श्रापाचे घर
देवा लाथ छातीवर ॥ ३ ॥
दास बा केले महावीर
ब्रह्म्या मुख्य शिराव ॥ ४ ॥

महात्मा फुले यांनी शब्द प्रामाण्य, रूढीप्रामाण्य, ग्रंथप्रामाण्य, जातिभेद, अस्पृश्यता यापलीकडे जाऊन माणसाने माणसासारखे वागावे अशी अपेक्षा केली होती. यासाठी बंधुतेचे, समतेचे अधिष्ठान हवे हेही त्यांनी अधोरेखित केले होते. त्यासाठी ते पुढील त्यांच्या अखंडात लिहितात,

“धर्मराज्य भेद मानवा नसावे
सत्याने वागावे मानसासाठी ॥
ख्रिस्त महंमद मांग ब्राम्हणांशी
धरावे पोटाशी बंधुपरी ॥
निर्मिकाचा धर्म सत्य आहे
भांडणे अनेक कशासाठी ॥”

मुस्लिमांना, ख्रिश्चन आपण सध्या चर्चेच्या बाहेर ठेवूया, पण ज्या हिंदू समाजाची ब्राम्हण आणि मांग ही दोन टोके आहेत, त्यांच्यात तरी समता प्रस्थापित झाली आहे का? शे-सव्वाशे वर्षांनंतरही आपण महात्मा फुलेचा अभ्यास हा समतेच्या अंगाने करित नाही. त्याचे कारण आपण अजूनही त्यांचे मनापासून स्वीकारू शकलो नाही. समता आणि बंधुता ही मूल्य महात्मा फुलेंच्या चळवळीचा प्राण आहे.

ब्राम्हणांचे कसब या पुस्तकातून ब्राम्हणांकडून शुद्रातिशुद्रांचीजी पिळवणूक होते सण, उत्सव, जन्म, मृत्यू यांच्या निमित्ताने धर्माची भीती दाखवून कसे लुटले जाते, यांचे काव्यमय वर्णन केले आहे ब्राम्हण शुद्रास प्रतिवर्षी भाद्रपदमासी पक्षात व वर्षातील साधारण सणावारांत व सूर्यचंद्राच्या ग्रहणकाळी कशा भुलथापी देऊन बुडवत असत.

“शेती दास केला सोडीना शुद्राला
कर बसविला वर्षासन ॥ १ ॥
वसुलाचा धाट भाद्रपद मासी ॥
सोडीना पुत्रासी जन्मभर ॥ २ ॥
संकांती पाढवा भोके सर्व सणी
लाज नाही मनी वाटोळ्याच्यं ॥ ३ ॥
तीर्थयात्रेठायी बगळ्याचे परी
द्रव्यहीन करी भाविकास ॥ ४ ॥
व्यातिपासपुत रिकामक्या वेळी
फिरे आळोमाळी भीकमाग्या ॥ ५ ॥

धर्मभोळ्या समजुती व सुस्तपणा यापासून जनतेची मुक्तता करण्यासाठी महाराष्ट्रात दौरे काढणारे पहिले नामवंत नेते म्हणजे महात्मा फुले. जोतीरावांनी अस्पृश्यता निवारणावरचा विश्वास आत्मकृतीने प्रकट केला. सर्वच समाज त्यावेळी परंपरेच्या बंधनात मनाने सापडला होता. या समाजाला अंधकारातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी आयुष्याच्या शेवटपर्यंत लढा दिला. महात्मा फुले सांगतात की,

“दरिद्री मुलांनी विद्येस शिवावे ॥
भिक्षाल मागावे ॥ पोटापुरते ॥ १ ॥
विद्वान वृद्धांनी विद्यादान द्यावे
भिक्षेकरीढ्यावे ॥ गावामध्ये ॥ २ ॥
स्त्री-पुरुषांसाठी शाळात्या घालाव्या ॥
विद्या शिकवाव्या भेदनाही ॥ ३ ॥
स्वतः हितासाठी खर्च जे करती ॥
अधोगती जाती जोती म्हणे ॥ ४ ॥
तसेच जोतीबा फुले पुढे सांगतात,
निर्मिले बांधव स्त्री पुरुष प्राणी ॥
त्यात गोर कोणी ॥ रंगवर्ण ॥ ५ ॥

सार्वजनिक सत्यधर्म या ग्रंथात फुले यांनी महत्वाचे विचार मांडले आहेत ते सांगतात, स्त्री अथवा पुरुष जे आपल्या कुटुंबासह आपल्या भाऊबंदास, आपल्या सोयऱ्या धायऱ्यास आणि आपल्यास पवित्र मातीत

नाहीत आणि एकंदर मानवी प्राण्यास पिढीजात कपटाने अपवित्र मानून त्यास नीच मानीत नाहीत, त्यास सत्यवर्तन करणारे म्हणावे. स्त्री अथवा पुरुष एकंदर सर्व गावाचे, प्रांताचे, देशाचे, खंडाचे संबंधात अथवा कोणत्याही धर्मातील स्वतःच्या संबंधात, स्त्री आणि पुरुष या उभयतांनी अथवा सर्व स्त्रियांनी अथवा पुरुषांनी एकमेकांची कोणत्याही प्रकारची आवडनिवड न करता या भूखंडावर आपले एक कुटुंब समजून एकजुटीने एकमेकांशी सत्यवर्तन करून राहावे.

माणसाच्या भौतिक जीवनाचा अन्न, वस्त्र, उत्पादन हा आधार आहे. म्हणून मानवी समाजातील शेतकरी समाज निरोगी व बळकट असला पाहिजे. आधुनिक समाज हा औद्योगिक क्रांतीच्या आधारावर उभारलेला असतो. परंतु शेतकरी समाजाचे बळ त्याला आवश्यक असते हा समाज शास्त्रीय तात्विक दृष्टिकोण जोतीरावांनी ध्यानात धरून शेतकऱ्यांच्या आसूड च्या पहिल्या प्रकरणात ब्राम्हण शूद्रांना पाळण्यापासून स्मशानापर्यंत, गर्भाधारनापासून तीर्थयात्रेपर्यंत धर्माच्या नावाखाली कसा छळतो व त्याने शुद्रांवर लादलेले धार्मिक संस्कार व विधी कसे अखंडपणे चालू असतात याविषयी माहिती दिली आहे. ज्या ब्राम्हणांना उच्च शिक्षण घेता येत नाही, ते संन्याशाचे सोंग घेऊन समाजातील अज्ञानी आणि अशिक्षित लोकांवर कसे वर्चस्व गाजवतात व त्यांची पिळवणूक करतात, हे दाखविले आहे शेतकऱ्यांचा आसूडमध्ये फुलेनी केवळ शेतकऱ्यांच्याच प्रश्नांची चर्चा केली नाही तर त्यांच्या जीवनाच्या दुःखकारक परिस्थितीचाच केवळ आढावा घेतला नाही तर अनेक भारतीय समुहांचे निर्बंध तपासले व विकासाला पायबंद घालणाऱ्या निर्बंधाची चर्चा केली. परदेशात जाऊ नये. अशी जी बंधने आहेत त्याला जबाबदार ब्राम्हण आहेत असे या ग्रंथात विधान आहे. हिंदू संकुचित दृष्टिने झाले याच्या अनेक कारणांपैकी परदेशगमन निषेध हे एक होय. बाहेरच्या जगाचा संबंध तुटला व स्वतःला ते उच्च प्रतीचे मानू लागले. यात ब्राम्हणांचा हेतू सफल झाला.

जोतीरावांनी शेतकऱ्यांचा आसूडच्या दुसऱ्या प्रकरणात सांगितले आहे की, आपण सरकारी खात्यातील ब्राम्हण नोकरांविरुद्ध जे आरोप केले त्याची शहानिशा करायची असल्यास सरकारी न्यायालयाने दिलेले जे निर्णय प्रसिध्द झाले आहेत त्यात किती ब्राम्हणांना शिक्षा झाली हे पहावे, म्हणजे खात्री पटेल या ग्रंथाच्या तिसऱ्या त्यांनी सांगितले प्रजासत्ताक राज्याचे महत्व भायले आहे. शुद्रांनी प्रजासत्ताक पध्दती तोडली म्हणून त्यांना पापाचे प्रायश्चित्त म्हणून गुलामगिरी प्राप्त झाली.

भारतातील परंपरागत समाजसंस्थांच्या विरुद्ध बंड करणारे पहिले कर्ते सुधारक म्हणजे महात्मा फुले होत.

सारंश

महात्मा जोतीराव फुले यांचे समग्र साहित्य सामाजिक क्रांतीचे हत्यार आहे. हे हत्यार समता स्वातंत्र्य आणि बंधूता या मानवची मूल्यांवर विश्वास ठेवणारे आहे. त्यांच्या साहित्याचा केंद्र या देशातला दीनदलित, शुद्र आणि बहुजन समाज आहे. गुलामगिरी, ब्राम्हणांचे कसब शेतकऱ्यांचा आसूड, सार्वजनिक सत्यधर्म, अखंड काव्य इत्यादी ग्रंथातून त्यांनी समाजाला दिशा देण्याचे काम केले. समाजात प्रबोधन घडवण्याचे काम

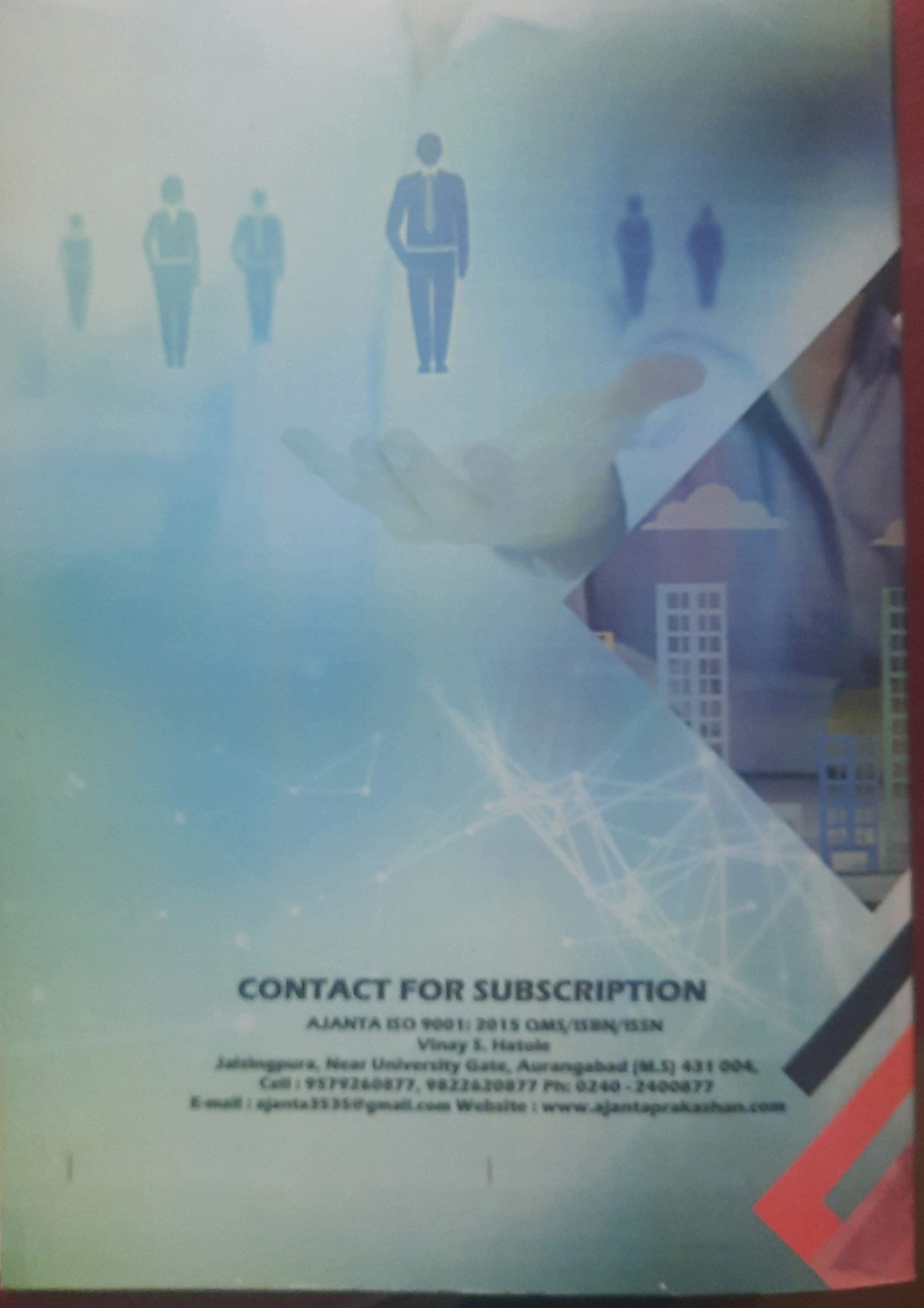
त्यांनी केले. म्हणूनच त्यांना कर्ते सुधारक म्हटले जाते. इतके भरीव कार्य त्यांनी आणि त्यांच्या साहित्याने केले.

निष्कर्ष

१. महात्मा फुले यांचे साहित्य कांतीची नवी मशाल आहे.
२. समाज जागृती, समाज प्रबोधन हा त्यांच्या साहित्याचा केंद्रबिंदू होता.
३. महात्मा फुले यांनी बहुजनांना शिक्षित केले त्यांना बोलते केले.
४. शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे खरे कारण काय आहे हे त्यांनी साहित्यातून पटवून दिले.
५. भारतीय शिक्षणाचे खरे जनक महात्मा फुले होत.
६. माणसाला माणूस बनवण्याचे कार्य महात्मा फुले यांनी केले.
७. महान शिक्षणतज्ज्ञ, महान समाजसेवक आणि शुद्रांचा पाठीराखा महात्मा फुले.

संदर्भग्रंथ

१. धनंजयकीर, स.गं.मालशे (संपा), महात्मा फुले समग्र वाड.मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ प्रकाशन मुंबई, पहिली आवृत्ती, १९६९
२. हरि नरके (संपा), महात्मा फुले साहित्य और विचार, महात्मा फुले चरित्र साधने समिती महाराष्ट्र शासन मुंबई, पहिली आवृत्ती - १९९३
३. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, जोतिचरित्र, नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया प्रकाशन, पहिली आवृत्ती-१९९२
४. धनंजय कीर, महात्मा फुले : शैक्षणिक तत्त्वज्ञान और कार्य, मुंबई
५. गंगाधर पानतावणे, महात्मा फुले और आंबेडकर औरंगाबाद
६. स.गं. मालशे, भारतीय समाज सुधार के आंदोलन में महात्मा फुले का स्थान, मुंबई.
७. रावसाहेब कसबे, सामाजिक कांती के प्रणेता महात्मा जोतीराव फुले, संगमनेर

CONTACT FOR SUBSCRIPTION

AJANTA ISO 9001: 2015 QMS/ISSN/ISSN

Vinay S. Hatole

Jalsingpura, Near University Gate, Aurangabad (M.S) 431 004.

Call : 9579260877, 9822620877 Ph: 0240 - 2400877

E-mail : ajanta3535@gmail.com Website : www.ajantaprakashan.com

ISSN 2394-5303

Printing Area

Issue-96, Vol-01, December 2022
Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor

Dr. Bapu G. Gholap

INDEX

- 01) बंजर जमी पर उगा हुआ फूल है 'ग्यारह सपनों का देश'
डॉ. रवींद्र कुमार यादव, भिलाई ||10
- 02) TO STUDY THE EFFECT OF AMINO ACIDS ON CELLULASE PRODUCTION....
Anarse P. S., Kada. Dist.- Beed. ||16
- 03) Mughals in Khandesh
Dr. Vivekanand Laxman Chavhan, Shirpur, Dist. Dhule ||17
- 04) A study of public libraries in India: post-independence period
Ajit Mulchand Hirkane, Visarwadi, Tal. Navapur Dist. Nandurbar (MS) ||22
- 05) Impact of GST on the Indian Economy
Dr. R. S. MUSALE, Kalamnuri Dist Hingoli ||26
- 06) ICT SECTOR IN ECONOMIC GROWTH OF INDIA
Dr. Patil Bhagwan Shankar, Jaysingpur, Dist. Kolhapur ||29
- 07) SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT IN INDIA: ISSUES AND CHALLENGES
Dr. Sou. Parvati B. Patil, Ramanand nagar, Tal. Palus, Dist. Sangli ||34
- 08) A STUDY OF FAMILY CLIMATE OF RURAL AND URBAN B.Ed. TEACHER.....
Ms.Baby Zoofishan, Dr. Pratibha Sagar, Uttar Pradesh ||38
- 09) Women Empowerment: Issues and Challenges
Dr. Shreekant S. Chaudhary, Jalgaon ||42
- 10) A Socio-Legal Study of Women Empowerment in Respect of Social.....
Dr. Rajesh Narayan Chowdhary, KusumLata Sharma, Ajmer ||44
- 11) A STUDY ON EMOTIONAL INTELLIGENCE OF SPECIAL EDUCATION TEACHERS
Dr. Dushyant, Gautam Budh Nagar ||52
- 12) Electronic Commerce: Importance and Issues
Prof. Mohd Hanif, Manish Soni, Manisha Joshi, Lucknow ||57
- 13) A STUDY ON SELF-EFFICACY IN RELATION TO PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF....
Mr. Amit Kumar Kushwaha, Mr. Sandeep Kumar Yadav, Dr. Naseem Ahmad, Amroha ||61

- 14) An Analytical Study on the Marketing Practices of Selected Commercial....
Pushpanshu Pandey, Bhagalpur, Bihar ||67
- 15) Forest Cover in Hazaribag District : A Geographical Analysis
Pant Prakash Mehta, Hazaribag, Jharkhand. ||72
- 16) 20th Century Before & After Independence Indian English....
Dr. C. N. Rathod, Motala, Dist. Buldhana ||80
- 17) A STUDY ON THE IMPACT OF TELEVISION ADVERTISEMENTS ON MOBILE...
Dr. Kavitha S. Sharma, Gurugram (Hr.) ||82
- 18) EFFECT OF SOCIAL MEDIA MARKETING ON THE CONSUMER BUYING....
Gulshan Kumar Singh, Bhagalpur, Bihar, India ||87
- 19) A study of problems, opportunities and developments in Indian....
Dr. Rajni Kant Trivedi, Jodhpur ||93
- 20) शिक्षणमहर्षी डॉ. बापूजी साळुंखे यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान
सौ. योगिता रविंद्र मठपती, पुणे ||97
- 21) छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण
डॉ. विठोबा म. चंदनखेडे, ता. समुद्रपूर जि. वर्धा ||101
- 22) जागतिकीकरण आणि भारतीय शेती
प्रा. डॉ. मोहोकर हरिहर शिवदास, नांदेड ||107
- 23) लोकसंस्कृतीच्या उपासकांची प्रयोगात्मक लोककला आणि वास्तव
प्रा. डॉ. नरेंद्र पाखरे, अचलपूर कॅम्प, जि. अमरावती ||110
- 24) मुस्लिम मराठी कादंबरीचे स्वरूप
प्रा. मुतवल्ली मैजोदीन मैनोदीन, बेळगाव-कर्नाटक ||115
- 25) संत साहित्य के आधार स्तम्भ संत तुकाराम
डॉ. रेवीता बलभीम कावळे, बसमतनगर, जि. हिंगोली ||118
- 26) हर्षकालीन समाज का विश्लेषणात्मक अध्ययन— ऐतिहासिक साक्ष्यों के परिप्रेक्ष्य में
डॉ. प्रेरणा माहेश्वरी, बीकानेर ||120

4. गवळी टी.ए., मला भावलेले गुरूवये बापूजी साळुंखे, नदिनी गवळी, कोल्हापूर, २००५.

5. साळुंखे (डॉ.) शरद (संपा), पत्रात भेटणारे बापूजी, प्रा.अभयकुमार साळुंखे, कोल्हापूर २०१४.

6. खापरे (डॉ.) करिष्पा, ज्ञानपंढरीचा वारकरी शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे, सौ.प्रभावती खापरे, गडहिंग्लज २०१०.

7. पाटणे संभाजीराव, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे: शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन, बेळगाव १९८९.

8. पाटील बा.द., डॉ.बापूजी साळुंखे व्यक्ती: कार्य आणि आठवणी, सुपर प्रिंटर्स, बेळगाव १९८९.

9. दै.सकाळ टुडे, दि.१२ ऑगस्ट २०१५.

10. ठोक मो.नी. (संपा), शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे शोध आणि बोध, पारख प्रकाशन, बेळगाव, १९८९.

11. पाटणे संभाजी, शिक्षण महर्षी सुशील प्रकाशन, सातारा १९८२.

12. पाटील(बॅ) पी.जी., कर्मवीरोपनिषद, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या आठवणी, ग्रामीण जीवन अभ्यास संस्था, सातारा १९६४.

13. पाटील (डॉ) लिला, शिक्षणमहर्षी, रिया पब्लिकेशन, कोल्हापूर, २०१६.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण

डॉ. विठोबा म. चंदनखेडे

विद्या विकास महाविद्यालय, ता. समुद्रपूर जि. वर्धा

*****

सारांश

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्वीकारलेले धार्मिक धोरण हे मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील एक आश्चर्यच म्हणावे लागेल. मध्ययुगीन भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात धर्माच्या नावावर भेदाभेद, जुलूम, जबरदस्ती, अन्याय, अत्याचार केले जात होते. अशा परिस्थितीत शिवाजी महाराजांनी स्वधर्माचे पालन करित असतांना आपल्या राज्यातल्या इतर धार्मिक व जाती, जमाती विषयी उदार धार्मिक धोरण स्विकारले त्याचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण कारकीर्दीचा विचार केल्यास असे दिसते की, त्यांच्या राज्यात सर्व धर्माच्या लोकांना आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याची मुभा होती. इतकेच नव्हे तर धार्मिक स्वातंत्र्य पाळले जावे, सर्व धर्माच्या लोकांचा आदर राखला जावा म्हणून त्यांनी काही जाहीरनामे व हुकूमही काढले होते. धार्मिक कारणासाठी त्यांनी वतने, इनामे, अनुदाने या स्वरूपात भरपूर दानधर्म केला परंतु हा दानधर्म करतांना जातीभेद किंवा धर्मभेद पाळला नाही हिंदू धर्मातील साधुसंतांप्रमाणेच मुसलमानांचे पीर, दर्गे, मशीदी यांनाही दानधर्म केला. राजे जरी हिंदू होते तरी त्यांनी जात, धर्म, वंश, पंथ, धरणे यांचा विचार न करता सर्वांना गुणवत्तेनुसार आपल्या प्रशासनात व सैन्यात सहभागी करून घेतले रूढी परंपरांच्या बंधनात न राहता पुरोगामी विचार महाराष्ट्रात रूजविले, परधर्मात गेलेल्या लोकांचे शुध्दीकरण करून स्वधर्मात त्यांना पुन्हा सम्मानाने जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध करून दिली. परधर्मांकांइत धर्माच्या नावावर केला जाणारा अन्याय त्यांनी कधीच खपवून घेतला नाही स्वधर्म रक्षणासाठी

विद्यावार्ता

वैश्विक संशोधन पत्रिका

CONTACT

0250993206
vidyavarta@gmail.com

त्यांनी पुढाकार घेतला इतकेच नव्हे तर स्वधर्मातील मस्तवाल उच्चवर्णायांनाही वठणीवर आणण्यास त्यांनी मागे पुढे पाहिले नाही. एकंदरीत शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण सर्व धर्म समभावाचे होते धार्मिक उदारता हा राजाचा सर्वोच्च आदर्श होता तोच आदर्श छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या धार्मिक धोरणातून प्रतीत होतो.

प्रस्तावणा :

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे धार्मिक धोरण हे मध्ययुगीन भारतीय इतिहासातील एक आश्चर्य होते. इ.स. च्या सोळाव्या-सतराव्या शतकात जगात धर्मसत्तेचे प्राबल्य वाढले होते, धर्मा-धर्मात मतभेद, वाद निर्माण होऊन धर्मयुद्धे सुरू झाली होती. ख्रिश्चन धर्मात रोमन कॅथॉलिक व प्रोटेस्टंट हा वाद प्रखर बनला होता. भारतात तर सर्वत्र इस्लाम धर्माचा प्रभाव होता. त्यात ख्रिश्चनांची भर पडली या दोनही धर्मियांनी आपल्या धार्मिक कडवेपनामुळे हिंदूवर अन्याय जबरदस्ती सुरू केली हिंदूंची मंदिरे पाडणे, मुर्ती फोडणे, जबरदस्तीने हिंदूंचे धर्मांतर करणे, हिंदू स्त्रियांचे अपहरण करणे नित्याचेच झाले होते. त्यात भर म्हणून जिझीया नावाचा धार्मिक कर हिंदूवर लावला गेला होता.

अशा परिस्थितीत छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या रूपाने महाराष्ट्रात हिंदवी स्वराज्याची स्थापना झाली "हे स्वराज्य व्हावे हे श्रीचे मनात फार आहे" असे तत्कालीन देशपांडे वतनदार यांना पाठविलेल्या पत्रामध्ये शिवाजींनी नमुद केले आहे यावरून त्यांच्या राज्यस्थापनेच्या संकल्पनेस ईश्वराचे अधिष्ठाण होते हे स्पष्ट होते. शिवाजी महाराज धार्मिक होते त्यांची आपल्या धर्मावर श्रद्धा होती. परंतु धर्म आणि राजकारण यांची त्यांनी गल्लत होऊ दिली नाही. आपल्या राजकारणाआड एखादे धार्मिक कष्ट्य येत असेल तर ते बाजूला सारून राजा म्हणून आपले जे कर्तव्य असेल त्याचे ते पालन करीत शिवाजी महाराजांचे राज्य हे स्वराज्य, स्वभाषा आणि स्वधर्म यांच्या विकासासाठी उदयाला आले होते. त्यामुळे हिंदूंचे धर्मग्रंथ, देवदेवता, विद्वान, धर्मशास्त्रज्ञ यांचा ते आदर करीत आणि साधुसंतांचा आपल्याला आशिर्वाद मिळावा म्हणून त्यांचा मानसन्मान करीत परंतु स्वधर्माचे पालन म्हणजे इतर धर्माचा तिरस्कार करणे जुलूम, जबरदस्ती करून त्यांना दडपून टाकणे असा

त्याचा अर्थ होत नाही. त्यामुळेच शिवाजी महाराजांच्या धार्मिक धोरणाचा विचार करणे अगत्याचे आहे.

धार्मिक स्वातंत्र्य :

हिंदू धर्माच्या पुनरुत्थानासाठी शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य स्थापना करण्याचे ध्येय पत्करले त्यांनी हिंदू धर्माची प्रतिष्ठा वाढविण्याचा प्रयत्न केला परंतु धर्माच्या नावावर इतर धर्मियांचा तिरस्कार केला नाही. त्यांच्या राज्यात सर्व धर्माच्या लोकांना आपल्या धर्माप्रमाणे वागण्याची मुभा होती. इस्लामी राज्यात हिंदूंना स्वातंत्र्य आणि सुरक्षितता नव्हती ती मिळवून देण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. " त्यांचा उद्देश मुसलमानांचा उच्छेद करण्याचा बिलकुल नव्हता, मुसलमान राज्यकर्त्यांनी हिंदू धर्माचा निःपात चालविला तो बंद करावा आणि सर्वांना धर्माचरनाचे पूर्ण स्वातंत्र्य असावे एवढीच मनिषा शिवाजीने धारण केली होती"

महाराजांनी आपल्या राज्यात धार्मिक स्वातंत्र्य पाळले जावे, सर्व धर्माच्या लोकांचा आदर राखला जावा म्हणून काही जाहिरनामे व हुकूम काढले होते.

१. युध्द मोहिमेवर असतांना सैनिकांनी बायको, कालावंती, कुणबीनी यांना आपल्यासोबत आणू नये.
२. शत्रुकडील स्त्रिया, मुले हाती लागल्यास त्यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास न देता आदराने वागवावे.
३. मुस्लीमांचे धार्मिक स्थळ असलेल्या मशिदींना धक्का लाऊ नये.
४. मुस्लीमांचा पवित्र धर्मग्रंथ 'कुराण' ची प्रत हाती लागल्यास ती सन्मानपूर्वक एखाद्या मुस्लीम सैनिकांस द्यावी.

५. मुस्लीम साधु, फकीर पुरूषांच्या वास्तव्याच्या ठिकाणी जाणे झाले तर त्या ठिकाणी त्रास देवून लुटालूट करू नये.

या जाहिरनाम्यामुळे व त्याचे काटेकरेपणे पालन करण्याच्या शिवाजी महाराजांच्या प्रवृत्तीमुळेच खाफीखान सागरखा मुस्लीम लेखक महाराजांच्या उदार धार्मिक वृत्तीचे कौतुक करतांना म्हणतो, "त्याने आपल्या सैनिकांकरिता असा सक्त नियम केला होता की, सैनिक ज्या-ज्या ठिकाणी लुटालूट करण्यास जातील तेथे तेथे त्यांनी मशिदीस, कुराणग्रंथास अथवा कोणत्याही स्त्रीस त्रास देवू नये जर एखादा कुराणाचा ग्रंथ हाती

आला तर त्याबद्दल पुज्यभाव दाखवून तो आपले मुसलमान नोकराचे स्वाधीन करीत असे.”

१६७९ मध्ये औरंगजेबाने 'जिझीया' हा केवळ हिंदूवर लादला जाणारा कर परत चालू केला तेव्हा शिवाजी महाराजांनी आपला पारसनीस निलप्रभू यांच्याकरवी औरंगजेबाची कानउघाडणी करणारे पत्र फारशी भाषेतून पाठविले ते म्हणतात. "अस्मानी किताब म्हणजे कुराण.... ते ईश्वराची वाणी आहे त्यात आज्ञा केली जी ईश्वर जगाचा किंवा मुसलमानांचा आहे. वाईट अथवा चांगला असो हे दोनही ईश्वराचे निर्मित आहे. जेथे मशीद आहे त्याचे स्मरण करून देतात जेथे देवालय आहे तेथे घंटा वाजवितात त्यास कोनाचे धर्मस विरोध करणे हे आपले धर्मापासून सूटणं व ईश्वराचं लिहीले ते रद्द करून त्यावर दोष ठेवणे आहे.”

शिवाजी महाराजांकरिता हिंदू व मुस्लीम हे दोनही धर्म श्रेष्ठ होते दोनही धर्म एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत त्यामुळे धर्माच्या नावावर कुणावरही अत्याचार करणे योग्य नाही असे त्यांचे मत होते. मंदीर व मशीद दोन्हीला पवित्र व पूज्य माननाच्या शिवाजी महाराजांच्या धार्मिक धोरणाची बैठक मानवतेच्या महान तत्वावर आधारलेली होती हे यावरून स्पष्ट होते.

भेदभावरहीत दानधर्म :

शिवकाळात भारतातील तत्कालीन मुस्लीम राज्यकर्ते हिंदू मंदीराच्या विध्वंसासाठी, हिंदूंचे धर्मपरिवर्तन घडवून आणण्यासाठी स्वतंत्र विभाग उघडून त्यावर अधिकार्यांच्या नेमनुका करीत ही पार्श्वभूमी लक्षात घेता शिवाजींनी दानधर्म करतांना स्वीकारलेली भूमिका विचारात घेणे महत्वाचे ठरते.

वास्तविक शिवाजी महाराज वतनदारीच्या विरोधात होते तरीही धार्मिक कारणासाठी त्यांनी वतने, इनामे, अनुदाने या रूपात मुक्तहस्ते दानधर्म केलेला आढळतो. दानधर्म करतांना त्यांनी कधी हिंदू-मुस्लीम असा भेदभाव केल्याचे मात्र दिसून येत नाही हिंदू धर्मातील साधुसंतांप्रमाणेच मुसलमानांचे पीर, दर्गे, मशीदी याची व्यवस्था देखील स्थान पाहून चालविली याबाबतीत सभासद बखरीत म्हटले आहे. " मुलखात देवे देवस्थाने जागो जागो होती त्यास दिवाबत्ती, नैवेद्य स्थान पाहून यथायोग्य चालविले वैदिक ब्राम्हण यासि योगक्षेम,

ब्राम्हण त्यांचे कुटुंब पाहून अन्नवस्त्र ज्यास जे लागेल त्याप्रमाणे धान्य, द्रव्य त्यास गावचे गावी माहली नेमून देऊन साल दरसाल त्यास कारकुनांनी पाठवावे.”

" शिवाजी महाराजांनी अग्निहोत्री, वेदशास्त्रसंपन्न ब्राम्हण, तिर्थोपाध्ये वेरूळचे वृष्णेश्वर मंदीर, नापिक जवळील सप्तशुंगी मंदीर, शिखर शिंगणापूर मंदीर, नवलपूरचे देवस्थान इत्यादींना दानपत्र व वर्षासने दिली. वेदमुर्ती पुरुषोत्तम भट, सोमयाग भटवुरडी राहणार तिरूपती यास पुजेसाठी दरवर्षी ३० हौन, मुदगल गावच्या महादेवाच्या मदिगतील महापुरुष गोसावी यांना मुदगल गाव मोकासा म्हणून दिले.” महाराजांनी हिंदूप्रमाणेच मुस्लीमांच्या देवस्थानांना व संतानाही इनामे व सवलती दिल्याचे ऐतिहासिक कागदपत्रातून दिसून येते.” केळशीचे मुसलमान संत हजरत पीर सैय्यद याकुत यांच्या दर्ग्याला उद फुले व फकिराची विदागी यासाठी उंठवर कळशी या गावातील ६५३ एकर जमिनीचे उत्पन्न लावून दिले” "मौजे भांबवडे येथील मशीदीच्या व्यवस्थेसाठी इनाम दिले.” इंदापूर येथील मशीदीसाठी एक एकर जमीन व तेल इत्यादी बाबत व्यवस्था केल्याचा उल्लेख आढळतो” "१६५६ च्या एका पत्रातून काजी इब्राहीम व परीफ यांस मशीदीत खुतबा वाचण्यासाठी इनाम दिल्याचा उल्लेख आहे.”

अफजलखानाच्या वधानंतर बराच प्रदेश शिवाजी महाराजांच्या वर्चस्वात आला तेव्हा तेथील हिंदू मुसलमानांच्या मनात अशी भिती निर्माण झाली की आपली वर्षासने इनामे नष्ट होतील परंतु शिवाजी महाराजांनी १८ डिसे. १६६० ला एक पत्र काढून त्यांच्या मनातील भिती दूर केली ते म्हणतात. "पुणे व इंदापूर व चाकण, सुपे, बारामती एसे इनाम हिंदू व मुसलमान यांसी इनाम आहे त्यास पेसजी आपणांस (शिवाजी महाराजांस) मुकासा असता अफजलखाना आधी जेणेप्रमाणे देणे ऐसा तह (ठराव) केल्या असे” यावरून महाराजांच्या उदार धार्मिक धोरणाची साक्ष पटते. त्यांच्या मनात जातीभेद, धर्मभेद यांना मुळीच धारा नव्हता हे स्पष्ट होते.

योग्यतेनुसार नोकऱ्या :

शिवाजी महाराजांनी हिंदवी स्वराज्य निर्माण केले परंतु ते केवळ हिंदूंचे राज्य नव्हते तर महाराष्ट्रात राहाणाऱ्या सर्व जाती धर्माच्या लोकांचे राज्य होते.

राजा जरी हिंदू असला तरी स्वराज्यात सर्व धर्मांच्या लोकांना योग्यतेनुसार समान वागणुक मिळत होती. शिवाजीला भाणसांची चांगलीच पारख होती. स्वराज्यात नोकरी देण्यात त्यांनी जात, धर्म, पंथ, वंश घरणे यांचा विचार न करता वेगवेगळ्या धर्मातील लोकांना गुणवत्तेनुसार प्रवासनात व सैन्यात सहभागी करून घेतले.

स्वराज्याच्या उभारणीत महाराजांना विविध जाती जमाती व धर्मांच्या लोकांचे सहकार्य लाभले. त्यात बहिर्जा नाईक हा रामोशी जातीचा व्यक्ती त्यांच्या गुप्तहेर खात्याचा प्रमुख होता. महाराज मोहिमेवर जाण्यापूर्वी त्यासंबंधीची इत्यभूत माहिती तो महाराजांस पुरवित असे. जीवा महाला हा नाभिक समाजातील व्यक्ती शिवाजीचा अंगरक्षक होता. प्रतापगडाच्या पायथ्याशी शिवाजी-अफजलखान भेटीच्या वेळी तो हजर होता याप्रसंगी शिवाजीचे प्राण वाचविण्याच्या कामी त्याने महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली त्यामुळेच "होता जीवा म्हणून वाचला शिवा" ही म्हण रूढ झाली. शिवा काशीद हा महाराजांचा विश्वासू सेवक, सिद्दी जौहाने पन्हाळगडाकडे काढून दिल्या महाराज पन्हाळगड सोडून विशालगडाकडे जायला निघाले तेव्हा त्याने शिवाजीचे सोम घेऊन शत्रू सैनिकांचे लश्च स्वतःकडे आकर्षित केले आणि स्वतःच्या प्राणांचे बलिदान दिले. 'मदारी मेहतर हा सोळा-सतर वर्षांचा मुसलमान मुलगा शिवाजीच्या आम्र भेटीच्या वेळेस त्यांच्या सोबत होता. स्वतःच्या प्राणाची पर्वा न करता त्याने शिवाजीला आम्रच्या केंडेतून सोडविण्यात मोठ्याची कामगिरी बजावली" त्यांच्या मृत्युनंतर महाराजांनी रायगडावर त्याची काबर बांधून त्याचे विधिवत दफन केले. रायगडावर हल्ली तल्याच्या समोर उत्तरेस असणारी काबर मदारी मेहतरची आहे.

विजापूरच्या सेवेतून निवृत्त होऊन पाच-सहाशे घडण नोकरीसाठी आले असता आपल्या सल्लागाराशी विचारविनीमय करून महाराजांनी त्यांना आपल्या सैन्यात दाखल करून घेतले. त्यांनीही महाराजांना यश मिळवून देण्यात मोठा हातभार लावला होता असे ग्रंथ इफ म्हणतात. शिवाजीच्या आरमाराचा प्रमुख अधिपती दौलतरखान हा विश्वासू अधिकारी होता. त्याला महाराजांनी दर्याबाग ही पदवी दिली होती. नुरखान बेग हा महाराजांचा सरनौबत होता त्याने स्वराज्यासाठी इ.स.

१६५७ मध्ये कल्याण व भिवंडी ही शहरे काबीज केली. 'मुनशी काजी हैदर शिवाजी महाराजांचा खाजगी सचिव होता महाराजांच्या फारशी पत्रव्यवहाराचा विभाग सांभाळत होता. महाराजांच्या मृत्युनंतर संभाजी महाराजांनी न पटल्यामुळे तो दिल्लीस निघून गेला. औरंगजेबाने त्याला मुगल साम्राज्याचा प्रधान न्यायाधिश नेमले" अफजलखान भेटीच्या वेळेस महाराजांनी १० अंगरक्षक बरोबर नेले होते त्यात सिद्दी इब्राहीम हा महाराजांचा विश्वासपात्र सेवक होता. एखादया व्यक्तीने महाराजांचा विश्वास संपादन केला तर ते त्यांना कधीही अंतर देत नसत मग ती व्यक्ती लहान असो अथवा मोठी, स्वधर्मी असो वा परधर्मी त्याचा विचार ते करीत नसत अशा कित्येक व्यक्तींना त्यांच्या गुणाची पारख करून महाराजांनी स्वतःच्या पदवी ठेऊन घेतले होते. यावरून त्यांच्या गुणग्राहकतेची व लोकसंग्राहकी कल्पना येते.

शुद्धीकरण :

एकदा परधर्मात गेल्यावर त्यांना पुन्हा हिंदूधर्मात प्रवेश द्यायचा नाही अशी जुनी पण वाईट प्रथा हिंदू धर्मात प्रचलीत होती. सक्ती केल्यामुळे छळ झाल्यामुळे किंवा अमिशाला बळी पडून काही हिंदू परधर्मात गेल त्याची इच्छा असेल तर त्यांना पुन्हा हिंदू धर्मात येण्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे अशा विचारांचे शिवाजी महाराज होते. त्यांनी कर्मठ उच्चवर्णीयांच्या विरोधाची पर्वा न करता अनेकांचे शुद्धीकरण करून त्यांना परत हिंदू धर्मात आणले.

फलटनचा बलाढय सरदार बजाजी निंबाळकर, विजापूर दरबारने जबरदस्ती केल्यामुळे मुसलमान झाला होता. त्याला पुन्हा हिंदू धर्मात घेण्याकरिता मातेश्री जिजाबाईंनी पुढाकार घेतला इतकेच नव्हे तर त्याचा मुलगा महदजी निंबाळकर याच्याशी शिवाजी महाराजांची कन्या सखुबाई यांचा १६५५ मध्ये विवाह लावून दिला. आणि निंबाळकर घराण्याशी वैवाहिक संबंध जोडले.

शिवाजी महाराजांचा पराक्रमी सरदार नेताजी पालकर आणि त्याचा काका कोडाजी, मिर्झा राजा जयसिंहाच्या सांगण्यावरून दिल्लीस औरंगजेबाकडे गेले. औरंगजेबाने मोठया नोकरीचे आमिष दिल्यामुळे त्याने धर्मांतर केले आणि मुसलमान झाला. औरंगजेबाने त्याचे नाव महमद कुलीखान ठेवले. अफगाणिस्थान मोहोमेवरून

परत आल्यानंतर औरंगजेबाने त्याची खानगी दक्षिणेत शिवाजीवर आक्रमण करण्यासाठी केली. दक्षिणेत आल्यानंतर त्याला आपण केलेल्या कृत्याचा पश्चाताप झाला. त्याने शिवाजी महाराजांकडे येऊन त्यांची क्षमा मागितली. महाराजांनी मोठ्या मनाने त्यांना माफ केले. आपल्या सहकार्यांच्या विरोधाला डावलून त्यांचे शुद्धीकरण करून घेतले व परत हिंदू धर्मात मानाने राहण्याची व्यवस्था केली^{१४} नेताजी पालकरांची पत्नी व मुले यांनाही बाटविण्यात आले होते. त्यांचेही शुद्धीकरण करून हिंदू धर्मात घेतले.

बाजीप्रभू देशपांडे यांचा मुलगा पिलाजी याला जंजीच्याच्या सिद्दीने फसवून कैद केले व त्याचे धर्मांतर केले पिलाजी युक्तीने सिद्दीच्या तावडीतून सुटून महाराजांकडे आला तेव्हा त्यांचे शुद्धीकरण शिवाजी महाराजांनी केले रयाजी नरशी देश कुलकर्णी यांचा मुलगा शामजी यालाही महाराजांनी शुद्ध करून हिंदू धर्मात घेतले.

शिवाजी महाराज रूढी परंपरावादी नसून पुरोगामी विचारांचे होते. त्यांनी प्रसंगी आपल्या सहकार्यांच्या विरोधाची पर्वा न करता अनेक लोकांचे शुद्धीकरण करून घेतले स्वतःच्या कृतीने आधुनिक विचार स्वराज्यात रुजविण्याचा प्रयत्न केला.

धर्मरक्षण :

धर्माच्या नावावर कुणी जुलूम, जबरदस्ती अन्याय केला तर शिवाजी महाराज तो सहन करीत नसत स्वधर्मरक्षणाचे कार्य आपण करू शकलो नाही तर आपले राजपद व्यर्थ आहे अशी त्यांची भावना होती. औरंगजेबाने हिंदूंचे पवित्र काशी विश्वेश्वराचे मंदीर पाडले तेव्हा शिवाजीने खलीता पाठवून औरंगजेबाचा निषेध केला. "सम्राट अकबराने बंद केलेला जिझीया' कर औरंगजेबाने पुन्हा हिंदूंपासून वसूल करणे सुरू केले तेव्हा शिवाजीने औरंगजेबाला पत्र पाठवून हिंदू व मुसलमान हे वेगळे नसून एकाच ईश्वराची लेकरे आहेत त्यामुळे धर्माच्या नावावर अत्याचार करणे योग्य नाही असे खडसावले^{१५}

गोव्यात पोर्तुगीजांची सत्ता होती तेथील ख्रिश्चन लोकांकडून शेजारच्या गावातील लोकांवर अनन्वित अत्याचार केले जात. हिंदू लोकांना आपले सण, उत्सव पुजापाठ करणे कठीण झाले होते अशातच

काही धर्मपदेशकांच्या सांगण्यावरून गोव्याच्या व्हाईसरॉयने असा आदेश काढला की रोमण कॅथॉलिक सोडून इतर सर्व धर्मियांना हद्दपार केले जाईल. शिवाजी महाराजांना हे कळले तेव्हा "त्यांनी कुडाळच्या सावंताना वठणीवर आणण्याचे निमत करून गोव्याच्या हद्दितील वाददेश वर आक्रमण केले. व्हाईसरॉयला सल्ला देणाऱ्या चार धर्मोपदेशकांना पकडले. आणि त्यांना मृत्युदंड दिला^{१६} अशा प्रकारे शिवाजी महाराजांनी परधर्मियांकडून होणाऱ्या अन्याय अत्याचारापासून स्वधर्मियांचे रक्षण केले.

परधर्मियांवर बरेच स्वधर्मातील मस्तवाल बनलेल्या उच्च वर्णीयांनाही वठणीवर आणण्यास त्यांनी मागेपुढे पाहिले नाही याबाबत प्रभावलीच्या सुभेदाराला आणि कारकुनांना उद्देपून महाराजांनी १६७५ मध्ये लिहिलेले पत्र अत्यंत बोलके आहे. प्रभावलीच्या सुभेदाराने सरकारकडून मिळालेले धान्य व पैसे याचे वेळेच्या वेळी योग्य वाटप केले नाही त्याने केलेल्या हया गैरव्यवहाराबद्दल जिवाजी विनायक या सुभेदाराला लिहिलेल्या पत्रात महाराज म्हणतात, "दौलतखान व दरियासारंग यांनी काही सामान आणि धान्य देण्यासाठी मोरोपंत पिंगळे या पेशव्यांनी सुभ्यावर त्या संबंधीच्या वराता (हुंडया) दिल्या होत्या आम्हास असे कळते की तो ऐवज आणि धान्य तुम्ही त्यांना दिले नाही.... तरी ऐशा चाकरस ठिकेठाक म्हणजे वेळीच ताळयावर आणले पाहिजे, तो चाकर ब्राम्हण असला तरी त्याचा आम्हाला मुलाहिजा (पर्वा) नाही. या पत्राद्वारे तुम्हाला व्यवस्थित वागण्याची ताकीद देत आहे.^{१७} ब्राम्हणांच्या हातून जरी राजद्रोहाचे वर्तन घडले तरी रूढी परंपरा बाजुला ठेवून त्याला आम्ही शिक्षा करू असे ठणठणीत शब्दात महाराजांनी सुभेदाराला सुनावले आहे. म्हणूनच त्यांच्या बाबतीत असे म्हटले जाते की त्यांनी ब्राम्हण म्हणून कोनाची गय केली नाही, मराठा म्हणून कोनाचे लाड केले नाही, तर शुद्ध म्हणून कोनाला दूर लोटले नाही.

विजापूरचा सरदार अफजलखान मारला गेल्यानंतर शिवाजी ने त्यांच्या पार्थिवावर मुस्लीम धर्मानुसार अंत्यसंस्कार करून त्यांना प्रतापगडाच्या पायथ्याशी दफन केले आजही त्या ठिकाणी अफजलखानाची कबर आहे. रायगड या राजधानीचे बांधकाम करीत असतांना आपल्या मुसलमान सेवकांना

नमाज अदा करता यावा म्हणून त्यांनी गयगडावर मशीदीचे बांधकाम केल्याचा उल्लेख मिळतो. यावरून शिवाजी महाराज परधर्मियांचाही तितकाच सन्मान करित जितका स्वधर्मियांचा ते मुस्लीम धर्माच्या विरोधात मुळीच नव्हते तर धर्माच्या नावावर अन्याय अत्याचार करणाऱ्यांच्या विरोधात होते हे यावरून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :

१ शिवाजी महाराजांनी राज्यकारभार करतांना धर्म आणि राजकारण यांची गल्लत होऊ दिली नाही. एखादे धार्मिक कृत्य राजकारणाआड येत असेल तर त्यांनी सर्वप्रथम राजा म्हणून आपले कर्तव्य पार पाडले.

२ हिंदवी स्वराज्य हे केवळ एका धर्माच्या किंवा जातीच्या लोकांचे नव्हते तर महाराष्ट्रात राहणाऱ्या सर्व धर्माच्या व जाती जमातीच्या लोकांचे होते.

३ स्वराज्यात सर्वच धर्माच्या लोकांना आपापला धर्म पाळण्याचे धार्मिक सण, उत्सव साजरे करण्याचे स्वातंत्र्य होते.

४ धर्माच्या नावावर केले जाणारे अत्याचार त्यांना मान्य नव्हते त्यांच्या धार्मिक धोरणाची बैठक मानवतेच्या महान तत्वावर आधारित होती.

५ दानधर्म करतांना त्यांनी हिंदू, मुस्लीम, उच्च निच असा भेदभाव केला नाही.

६ स्वतः हिंदू असले तरी त्यांनी जात, धर्म पंथ, वंश, धरणे याचा विचार न करता गुणवत्तेनुसार सर्वांना आपल्या राज्यात नोकऱ्या दिल्या.

७ ते पुरोगामी विचाराचे होते त्यांनी रूढी परंपराच्या विरोधात जाऊन परधर्मात गेलेल्या अनेक लोकांचे शुद्धीकरण करून त्यांना परत हिंदू धर्मात घेतले.

८ हिंदूवर जेव्हा जेव्हा धर्माच्या नावावर अन्याय झाला तेव्हा तेव्हा धर्मरक्षणासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला.

९ स्वधर्मपालन व परधर्मसन्मान हे त्यांच्या धार्मिक धोरणाचे एक वैशिष्ट्ये होते.

१० त्यांनी निर्माण केलेल्या सामाजिक व धार्मिक समतेमुळे महाराष्ट्रातील जनतेला प्रेरणा मिळाली या प्रेरणेमुळेच पुढे मराठ्यांच्या स्वातंत्र्ययुद्धाच्या काळात महाराष्ट्रातील प्रत्येक माणूस औरंगजेबाविरुद्ध लढण्यास सिद्ध झाला.

घोडक्यात छत्रपती शिवाजी महाराजांची धार्मिक

उदारता हे मध्ययुगातील आश्चर्य होते. धार्मिक उदारता हा राज्याचा सर्वोच्च आदर्श असला पाहिजे परंतु आज लोकशाहीप्रधान भारतात वाढत चाललेले धर्माचे वर्चस्व, पुढाऱ्याची राष्ट्रनिष्ठेपेक्षा तिब्र असलेली धर्मनिष्ठा, स्वधर्माविषयी असलेला दुराभिमान, धर्मा-धर्मात निर्माण झालेली तेढ पाहता शिवाजी महाराजांच्या उदार धार्मिक धोरणाची देशाला किती आवश्यकता आहे याची जाणीव होती म्हणूनच समर्थ रामदास स्वामींच्या शब्दात म्हणावेसे वाटते- 'शिवरायांचा आठवावा प्रताप शिवरायांचे आठवावे रूप'

संदर्भ :

१ स. मा. गर्गे (संपा), मराठी रियासत खंड-१, पृ.क. ३५६

२ सा.बा. हरदास, पुण्यश्लोक छत्रपती शिवाजी भाग-४, पृ.क. २०३

३ डॉ. प्र.न.देशपांडे, छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे, पत्र क. १८४, पृ.क. २३१-२३३

४ श.ना.जोशी (संपा), सभासद बखर, पृ.क. ३९

५ भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, इतिहास संशोधन मंडळाचे त्रैमासिक, जाने-मार्च २००४, पृ.क. १२

६ पुर्वोक्त-पृ.क. १२

७ गो.स.सरदेसाई, पेशवे दप्तर-३१, छत्रपती शिवाजी महाराजांची पत्रे, पृ.क.२८-२९

८ श.ना. जोशी (संपा) शिवचरित्र साहित्य खंड-३, पृ.क.६६४

९ वाड, मावजी आणि पारसणीस (संपा) सनदापत्रातील माहिती, लेख क-५, पृ. क.११४

१० अ.ग.कुलकर्णी, अशी होती शिवशाही, पृ. क.३१

११ पुर्वोक्त, पृ. क.५५

१२ स.मा.गर्गे (संपा), मराठी रियासत भाग-१, पृ.क.२५९

१३ पुर्वोक्त, पृ.क.३५८

१४ पुर्वोक्त, पृ.क.३५६

१५ अ.ग.कुलकर्णी, अशी होती शिवशाही, पृ. क.७९

१६ पुर्वोक्त, पृ.क.७५

१७ जे.एन.सरकार, शिवाजी अँड हीज टाईम्स, पृ.क. ३२७

१८ स.मा.गर्गे (संपा), मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड ०८ क. ३१ नकल

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At Post Limbaganesh, Tq Dist Beed
Pin-431126 (Maharashtra)
vijayawartha@gmail.com

Cell: 098 50 20 32 95

& Edit By
Dr. Gholep Bapu Ganpat

ISSN 2394-5303

(SJIF) Impact Factor - 8.575

ISSN-2278-9308

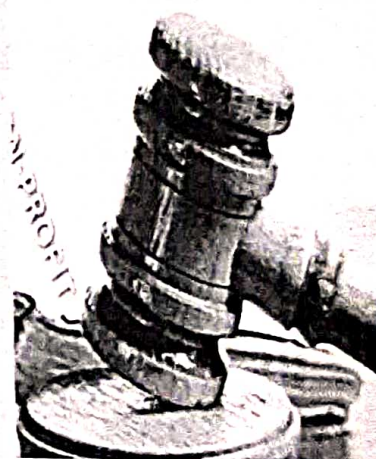
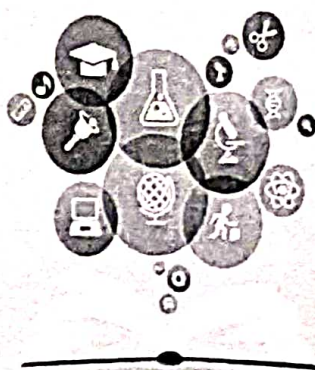
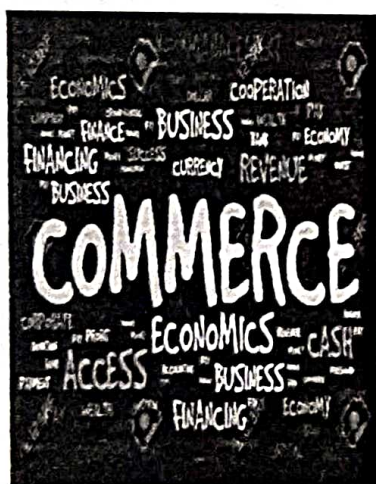
B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

October -2022

ISSUE No - 372 (CCCLXXII)

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

The Effect of Deproteinised Juice (DPJ) on Seedling Growth of Different Plants (by Foliar Spray Method)

V. G. Manwatkar

Assistant professor, Vidya Vikas Arts, Commerce & Science College Samudrapur,
Dist-Wardha-442305.

Abstract: During the process of preparation of leaf protein concentrates, deproteinised juice (DPJ) is obtained as a by-product. This DPJ is also known as 'Whey' or 'Liquor'. The chemical composition of DPJ shows that it contains a sufficient amount of non-protein nitrogen, soluble carbohydrates, calcium and potassium. Various workers suggested that DPJ can be successfully employed as a fertilizer for seed germination and the growth of plants. During the present investigation some wild and cultivated plant species viz. *Brassica juncea*, *Brassica napus*, *Chenopodium album*, *Goniocaulon indicum*, *Celosia argentea*, *Digera muricata* and *Tridax procumbens* have been used for the preparation of deproteinised juice (DPJ) and the effect of these DPJ has been studied on the growth of Pigeon pea, Mungbean, Wheat and Jowar seedling by foliar spray method.

Key words: -Deproteinised Juice (DPJ), Plant growth, Seedling Growth, fertilizer, foliar spray etc.

Introduction and Review of Literature: - The process of "Green Crop Fractionation" (GCF) suggested by Pirie (1942). During this process, four fractions have been obtained namely Leaf juice (Leaf extract), Pressed crop residue (PC), Leaf protein concentrate (LPC) and Deproteinised juice (DPJ).

The DPJ is the fourth and last product of the green crop fractionation process. During the preparation of LPC, the LPC can be separated from the remaining part of the juice i.e. deproteinized juice (DPJ), by filtration through simple cotton or canvas cloth. The DPJ is a by-product of the GCF system, which is produced in large volume. This brown-coloured watery juice is also known as "Whey" or "Liquor."

In order to avoid local environmental bio-pollution due to the random disposal of DPJ and to make the process of GCF more economical and efficient, its proper use has to be made (Pirie, 1942). It is well known that the DPJ contains biologically active substances like sugars, carbohydrates, free amino acids, amides, minerals, vitamins and other water-soluble components. The dry matter of the DPJ contains 40% carbohydrates and 3% nitrogen as reported by Pirie (1971). Glucose and fructose are the dominant monosaccharides present in the DPJ. Various workers suggested the use of DPJ as a fertilizer or manure for the germination and growth of plants (Dakore, 1985; Ajaykumar and Mungikar, 1990a).

Dakore and Mungikar (1986) reported that the DPJ from lucerne supports the growth of Sorghum plant. Ajaykumar and Mungikar (1990a) also reported beneficial growth of maize under the influence of lucerne DPJ. Arkcoll and Davys (1973) suggested the use of DPJ for irrigation to agricultural land as a nutrient source and soil conditioner. Arckoll (1973) reported that, when DPJ is added to the soil, the growth of gas-forming bacteria increases with subsequent improvement in the structure of the soil. The treated soil with DPJ can increase the available phosphorus and potassium as observed by Ream *et al.* (1983) however; they also pointed out that the excess use of DPJ may have a phototoxic effect on the plants.

In the present investigation, attempts were made to study the effect of different DPJ (*Brassica juncea*, *Brassica napus*, *Chenopodium album*, *Goniocaulon indicum*, *Celosia argentea*, *Digera muricata* and *Tridax procumbens*) of various concentrations (0.5%, 1.0%, 1.5%, 2.0% and 2.5%) on the growth of Pigeon pea, Mungbean, Wheat and Jowar seedling by foliar spray method.

Material and Methods:-

Preparation of DPJ solution: -The fresh prepared deproteinised juice was oven dried at 60°C temperature and then its different concentrations (0.5%, 1.0%, 1.5%, 2.0% and 2.5%) were prepared by dissolving 0.5g to 2.5g of dry DPJ in 100ml distilled water. The DPJ solutions were filtered and used.

Procedure: - The seeds under investigation such as Pigeon pea, Mungbean, Wheat and Jowar of truthful

labels were purchased from the market. These seeds were washed and surface sterilized with 0.1% mercuric chloride solution for one minute and placed directly in the pots containing sufficient moistened soil with water. After germination and leaves emergence, the DPJ solution as described earlier of various concentrations ranging from 0.5% to 2.5% was sprayed on the seedling on alternate days (25ml/pot). Three replicates of each treatment were taken for the study. After 10 days, the resulting seedlings were taken for observation viz. shoot length, root length, fresh wt. and dry wt. per seedling.

The data obtained were statistically analyzed for standard deviation and analysis of variance (ANOVA) following Gomez & Gomez (1976) and Mungikar (2003).

Results and discussion:-

The effect of seven different DPJs on the growth of plants was studied by foliar spray. The representative results obtained during the present investigation were shown in Table no. 1-4 and Fig.1. The increase in shoot length of Pigeon pea was observed with increasing concentration from the DPJ of *Brassica juncea*, *Digera muricata* and *Tridax procumbens* however, other DPJ showed an increase in shoot length only in 0.5% and 1.0% concentration (Fig.1). The increase in Mungbean shoot length was observed in 1.5% concentration with the DPJ of *Brassica juncea* and *Chenopodium album* whereas other DPJ showed the increase in lower concentration i.e. 0.5%, 1.0% and 1.5% (Table no.1). The increase in shoot length of Wheat was found in all concentration, however, the lower concentration from the DPJ of *Brassica napus* gave the highest stimulation while remaining DPJ showed an increase in shoot length from 0.5% to 1.5% concentration. The increase in shoot length of Jowar was found in all the concentrations from the DPJ of *Tridax procumbens* whereas *Celosia argentea* DPJ showed an increase in 2.0% concentration and the remaining DPJ showed an increase in shoot length in 0.5% and 1.0% concentration.

The increase in root length of the Pigeon pea was found with increasing concentrations from 0.5% to 2.5% with all the DPJ whereas, for Mungbean it was observed in 0.5% and in 1.0% concentration only (Table no. 2). The increase in root length of Wheat was found in 0.5% to 1.5% concentration from the DPJ of *Brassica juncea*, *Chenopodium album*, *Digera muricata* and *Tridax procumbens* whereas other DPJ showed stimulation in all the concentrations, particularly in lower (0.5% to 1.5%) concentration. However, Jowar showed an increase in root length in 0.5% and 1.0% concentration from all the DPJ under study.

The increase in fresh-weight seedlings of Pigeon pea was found in all the concentrations with all the DPJ, however, the highest weight was observed in lower concentrations i.e. from 0.5% to 1.5%, except *Brassica juncea* DPJ which showed an increase in 2.0% concentration. The increase in fresh weight seedlings of Mungbean was observed with all the DPJ's in 0.5% and 1.5% concentration except *Tridax procumbens* DPJ which showed a reduction in the weight of fresh seedlings (Table no. 3). The increase in fresh weight seedling of Wheat and Jowar was observed with all the DPJ's in lower concentration i.e. 0.5% to 1.5%, except *Digera muricata* DPJ which showed the increase in fresh weight seedling of Jowar only at 2.0% concentration.

The increase in dry weight of seedlings of Pigeon pea was found in all the DPJ from 0.5% to 1.5% concentration except the DPJ of *Brassica juncea* and *Brassica napus* which showed an increase in lower as well as in higher concentration. The increase in dry weight seedlings of Mungbean was observed in 1.0% and 1.5% concentration with all the DPJs except *Goniocaulon indicum* and *Tridax procumbens* DPJ which showed a reduction in the weight of dry seedlings (Table no.4). *Brassica juncea* and *Celosia argentea* DPJ showed increased in dry weight seedling of Wheat in lower as well as in higher concentration whereas other DPJ's showed the increase in weight from 0.5% to 1.5% concentration. The weight reduction was observed from the DPJ of *Chenopodium album* and *Goniocaulon indicum*. The Jowar showed an increase in the dry weight of seedlings in lower concentration (0.5% to 1.5%) with all DPJ except the DPJ of *Goniocaulon indicum* which showed a decrease in the weight of dry seedlings.

The results on the growth of plants showed that the majority of the DPJ showed a positive effect on plant growth particularly in lower concentrations (0.5% to 1.5%) however, a decrease in germination and growth was observed at higher concentrations (2.0% & 2.5%). Maindarkar (1990) studied the effect of DPJ on the germination of maize, wheat, sorghum and mungseed and she reported

that at higher concentrations the DPJ inhibited the germination of seed by reducing the growth of root as well as shoot and indicated that the DPJ should be used as a fertilizer after emergence and establishment of crop plant in the agricultural land. However, Gogle (2000) studied the effect of DPJ from ten different plants on eighteen crops and showed the inhibitory effect, whereas in some cases the stimulation was also observed at a lower concentration. It indicates that the inhibition of germination depended on the nature of the seeds, the concentration of the DPJ used in the studies and the species from which it was extracted.

Salve and Gangawane (1984) observed increased nodulation and superior growth of ground nut plants due to the application of DPJ to soil as a source of fertilizer. Jadhav and Mungikar (1998b) studied the effect of DPJ on the growth of cowpea and reported that DPJ applied at low concentration enhances the nodulation, increased the yield of root biomass and improve the height of the plant and results in increased yield of foliage. However, the application of DPJ at higher concentrations was found phytotoxic to the plants of Pea (Jadhav, 1997).

Salve and Gangawane (1984), Dakore and Mungikar (1986), Ajaykumar (1989), Ajaykumar and Mungikar (1990a) suggested a beneficial effect of DPJ on the growth of groundnut, sorghum and maize irrigated with DPJ. However, Ream *et al.* (1983) observed plant damage and reduced yield when excess DPJ was applied to the field of lucerne and maize. It is well known that the toxic constituents in the plant leaves are released in DPJ fraction during fractionation. This includes oxalates, nitrates, phenolic compounds, alkaloids, saponins, steroids etc. (Mungikar, 1974). These components are extracted in juice, and while preparing LPC, get separated and released in DPJ fraction. When the DPJ is used as a source of manure or fertilizer, it improves the growth of the plants, particularly when it is applied within limited concentration (Ajaykumar and Mungikar, 1990a; Dakore and Mungikar, 1986).

Conclusion: - Based on observations and results obtained during the present investigation foliar spray method was found to be better for seedling growth. In the present investigation lower concentrations of DPJ always gave positive results however, the higher concentrations have lethal for all the parameters which have been studied.

Table No: - 1. Effect of different DPJ on shoot length (cm) of Mungbean (Foliar Spray Method)

Name of DPJ	Concentration of DPJ (%)						C.D.(5%)	C.V.(%)	S.E.
	Control	0.5	1.0	1.5	2.0	2.5			
<i>Brassica juncea</i>	19.37	17.05	16.61	19.42	17.90	17.81	1.42	4.10	0.43
<i>Brassica napus</i>	9.11	19.27	20.12	16.64	15.91	15.13	1.65	5.36	0.50
<i>Chenopodium album</i>	11.15	13.89	10.22	14.70	13.89	12.01	0.99	4.07	0.30
<i>Goniocaulon indicum</i>	10.14	16.14	15.19	15.94	15.04	12.52	0.81	2.99	0.24
<i>Celosia argentea</i>	11.16	19.83	19.00	18.35	17.28	14.99	0.98	3.03	0.29
<i>Digera muricata</i>	10.09	12.69	12.19	12.00	10.77	10.93	1.07	4.85	0.32
<i>Tridax procumbens</i>	16.44	17.47	16.66	17.96	16.83	16.02	2.25	6.94	0.68

Table No: - 2. Effect of different DPJ on root length (cm) of Mungbean (Foliar Spray Method)

Name of DPJ	Concentration of DPJ (%)						C.D.(5%)	C.V.(%)	S.E.
	Control	0.5	1.0	1.5	2.0	2.5			
<i>Brassica juncea</i>	8.06	7.10	8.45	8.19	6.93	7.50	0.98	6.59	0.29
<i>Brassica napus</i>	9.00	8.03	9.65	7.18	7.03	5.86	0.64	4.68	0.19
<i>Chenopodium album</i>	8.83	8.24	10.18	8.49	8.00	10.05	0.98	5.66	0.29
<i>Goniocaulon indicum</i>	12.13	12.21	10.44	11.00	10.48	6.36	1.16	5.72	0.35
<i>Celosia argentea</i>	8.88	11.55	7.90	9.15	8.26	9.10	1.35	7.67	0.40
<i>Digera muricata</i>	11.12	8.58	11.37	9.32	8.43	7.89	0.66	3.68	0.20
<i>Tridax procumbens</i>	8.26	10.56	9.91	9.04	8.72	8.07	0.96	5.48	0.29

Table No:3. Effect of different DPJ on fresh wt. (gm) of Mungbean seedling (Foliar Spray Method)

Name of DPJ	Concentration of DPJ (%)						C.D.(5%)	C.V.(%)	S.E.
	Control	0.5	1.0	1.5	2.0	2.5			
<i>Brassica juncea</i>	0.20	0.20	0.21	0.16	0.17	0.18	0.02	6.48	0.01
<i>Brassica napus</i>	0.14	0.23	0.30	0.23	0.24	0.28	0.04	7.72	0.01
<i>Chenopodium album</i>	0.13	0.22	0.12	0.18	0.18	0.15	0.02	6.72	0.01
<i>Goniocaulon indicum</i>	0.21	0.24	0.22	0.22	0.19	0.14	0.04	8.97	0.01
<i>Celosia argentea</i>	0.26	0.30	0.15	0.46	0.16	0.22	0.04	7.83	0.01
<i>Digera muricata</i>	0.33	0.33	0.36	0.34	0.24	0.33	0.03	4.63	0.01
<i>Tridax procumbens</i>	0.41	0.29	0.34	0.45	0.33	0.30	0.04	5.75	0.01

Table No: -4. Effect of different DPJ on dry wt. (gm) of Mungbean seedling (Foliar Spray Method)

Name of DPJ	Concentration of DPJ (%)						C.D.(5%)	C.V.(%)	S.E.
	Control	0.5	1.0	1.5	2.0	2.5			
<i>Brassica juncea</i>	0.040	0.037	0.043	0.033	0.033	0.033	0.014	19.28	0.004
<i>Brassica napus</i>	0.053	0.037	0.063	0.040	0.050	0.060	0.009	9.76	0.003
<i>Chenopodium album</i>	0.040	0.043	0.057	0.030	0.030	0.030	0.009	11.67	0.003
<i>Goniocaulon indicum</i>	0.040	0.043	0.057	0.030	0.030	0.030	0.008	11.02	0.003
<i>Celosia argentea</i>	0.050	0.033	0.037	0.040	0.040	0.037	0.008	10.57	0.003
<i>Digera muricata</i>	0.050	0.043	0.023	0.063	0.027	0.040	0.008	10.57	0.003
<i>Digera muricata</i>	0.040	0.040	0.043	0.030	0.030	0.040	0.009	12.66	0.003
<i>Tridax procumbens</i>	0.070	0.047	0.050	0.053	0.053	0.047	0.008	7.65	0.002

C.D. = Critical difference, C.V. = Coefficient of variation, S.E. = Standard error.

(0.5% DPJ)(1.0% DPJ)(1.5% DPJ) (2.0% DPJ)(2.5% DPJ)Control

Fig. 1. Effect of DPJ on Growth of Plants by Foliar spray Method (Pigeon pea)

References:-

Ajaykumar, K. and Mungikar, A.M. (1990a). Fertilizer effect of deproteinised juice DPJ left after the extraction of leaf protein. *Sci. & Cult.* 56(8): 342-343.

Arkcoll, D.B. (1973). The preservation and storage of leaf protein preparation. *J. Sci. Fd. Agric.* 24: 437.

Arkcoll, D.B. and Davys, M.N.G. (1973). *Proc. 1st International Green Crop drying Conf, Oxford.*

Dakore, H.G. (1985). "Studies on protein productivity and conservation of some forages of the region." Ph.D. thesis, Marathwada University.

Dakore, H.G. and Mungikar, A.M. (1986). Effect of deproteinised lucerne juice on Sorghum. *Poll. Res.* 5: 123-124.

Gogle, D.P. (2000). "Studies on various products obtained during green crop fractionation" Ph.D. Thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad.

Table No:3. Effect of different DPJ on fresh wt. (gm) of Mungbean seedling (Foliar Spray Method)

Name of DPJ	Concentration of DPJ (%)						C.D.(5%)	C.V.(%)	S.E.
	Control	0.5	1.0	1.5	2.0	2.5			
<i>Brassica juncea</i>	0.20	0.20	0.21	0.16	0.17	0.18	0.02	6.48	0.01
<i>Brassica napus</i>	0.14	0.23	0.30	0.23	0.24	0.28	0.04	7.72	0.01
<i>Chenopodium album</i>	0.13	0.22	0.12	0.18	0.18	0.15	0.02	6.72	0.01
<i>Goniocaulon indicum</i>	0.21	0.24	0.22	0.22	0.19	0.14	0.04	8.97	0.01
<i>Celosia argentea</i>	0.26	0.30	0.15	0.46	0.16	0.22	0.04	7.83	0.01
<i>Digera muricata</i>	0.33	0.33	0.36	0.34	0.24	0.33	0.03	4.63	0.01
<i>Tridax procumbens</i>	0.41	0.29	0.34	0.45	0.33	0.30	0.04	5.75	0.01

Table No: -4. Effect of different DPJ on dry wt. (gm) of Mungbean seedling (Foliar Spray Method)

Name of DPJ	Concentration of DPJ (%)						C.D.(5%)	C.V.(%)	S.E.
	Control	0.5	1.0	1.5	2.0	2.5			
<i>Brassica juncea</i>	0.040	0.037	0.043	0.033	0.033	0.033	0.014	19.28	0.004
<i>Brassica napus</i>	0.053	0.037	0.063	0.040	0.050	0.060	0.009	9.76	0.003
<i>Chenopodium album</i>	0.040	0.043	0.057	0.030	0.030	0.030	0.009	11.67	0.003
<i>Goniocaulon indicum</i>	0.050	0.033	0.037	0.040	0.040	0.037	0.008	11.02	0.003
<i>Celosia argentea</i>	0.050	0.043	0.023	0.063	0.027	0.040	0.008	10.57	0.003
<i>Digera muricata</i>	0.040	0.040	0.043	0.030	0.030	0.040	0.009	12.66	0.003
<i>Tridax procumbens</i>	0.070	0.047	0.050	0.053	0.053	0.047	0.008	7.65	0.002

C.D. = Critical difference, C.V. = Coefficient of variation, S.E. = Standard error.

(0.5% DPJ)(1.0% DPJ)(1.5% DPJ) (2.0% DPJ)(2.5% DPJ)Control

Fig. 1. Effect of DPJ on Growth of Plants by Foliar spray Method (Pigeon pea)

References:-

Ajaykumar, K. and Mungikar, A.M. (1990a). Fertilizer effect of deproteinised juice DPJ left after the extraction of leaf protein. *Sci. & Cult.*56(8): 342-343.

Arkcoll, D.B. (1973). The preservation and storage of leaf protein preparation. *J. Sci. Fd. Agric.*24: 437.

Arkcoll, D.B. and Davys, M.N.G. (1973). *Proc. 1st International Green Crop drying Conf, Oxford.*

Dakore, H.G. (1985). "Studies on protein productivity and conservation of some forages of the region." Ph.D. thesis, Marathwada University.

Dakore, H.G. and Mungikar, A.M. (1986). Effect of deproteinised lucerne juice on Sorghum. *Poll. Res.* 5: 123-124.

Gogle, D.P. (2000). "Studies on various products obtained during green crop fractionation" Ph.D. Thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada, University, Aurangabad.

- Gomez, K.A. and Gomez, A.A. (1976). Statistical procedures for agricultural research with emphasis on rice. The International Rice Research Institute, Los Banos, Laguna, Philippines Pp. 20-23.
- Jadhav, R.K. (1997). "Studies on the preparation on protein concentrates from green leaves" Ph.D. Thesis, Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad.
- Jadhav, R.K. and Mungikar, A.M. (1998b). *J. aqua. Biol.*13:144.
- Maindarkar, K.G. (1990). "Studies on the leaf extracts obtained during fractionation of green vegetation." Ph.D. Thesis, Marathwada, University, Aurangabad.
- Mungikar, A.M. (1974). "Agronomic studies in leaf protein production IV." Ph.D. thesis, Marathwada University. Aurangabad.
- Mungikar, A.M. (2003). Biostatistical analysis. First Edition, Saraswati Printing press, Aurangabad.
- Pirie, N.W. (1942). Green leaves as a source of protein and other nutrients. *Nature*.194: 251.
- Pirie, N.W. (1971). In Leaf Protein: its agronomy, Preparation, Quality and Use. IBP Handbook 20. N.W.Pirie (Editor). Blackwell Scientific Publications, Oxford, England.
- Ream, H.W; Jorgensen, N.A; Koagel, R.G. and Bruhn, H.D. (1983). In: "Leaf Protein Concentrates." (Telek, L. and Graham, H.D. Ed.), AVI, Publishing Co. Inc., Westport, Connecticut, Pp. 467.
- Salve, P.B. and Gangawane, L.V. (1984). Current trends in life sciences Vol. XI, Progressed in leaf protein research (N. Singh Ed.), Today and Tomorrows Printers and Publishers, New Delhi: 391-397.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

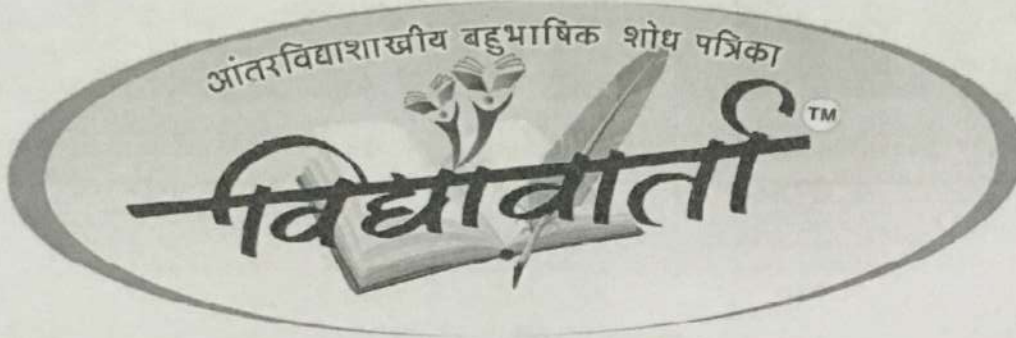
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Oct. to Dec. 2022
Issue-44, Vol-04

01

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Oct. to Dec. 2022
Issue 44, Vol-04

Date of Publication
01 November 2022

Editor

Dr. Babu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र स्वचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh, Tq. Dist. Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

- 14) 'आई' या विषयावरील मराठीतील काही निवडक कविता चिकित्सक अभ्यास
डॉ. संजय जनार्दन आगलाव, दर्यापूर ||70
- 15) भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथातील स्त्री दर्शन
डॉ. आवारे सी. एस., परळी बै. ||73
- 16) नागर कवितेतील पौराणिक स्त्री चित्रण
प्रा. संजय विष्णू साठे, टेंभूर्णी ||79
- 17) खेडाळूच्या क्रीडा गुणवत्तेसाठी मानसिक आरोग्याचे महत्त्व
डॉ. तत्तापुरे जे. जी, बीड. ||84
- 18) दरड भूमिपात भूस्खलन होण्याची कारणे, परिणाम व उपाययोजना आपती .....
श्री. बाबाराव दत्तात्रय डोईजड, प्राचार्य डॉ.सतीश उत्तमराव पाटील, पिंपळनेर ||86
- 19) महात्मा गांधी यांचे तत्व आणि भारतीय राजकीय व्यवस्था
डॉ. विलास विठ्ठलराव नाबदे, अहमदनगर ||91
- 20) महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार
डॉ. गायत्री जितेंद्र पाटील, नंदुरबार ||94
- 21) राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज सहकार तत्वाचे आद्य पुरस्कर्ते : एक अभ्यास
डॉ. बबन भिवसेन जाधव, रणजित रंगराव पाटील, कळंबोली, ता. पनवेल ||97
- 22) शैक्षणिक अधिकार आणि उच्च शिक्षणाबाबत आंबेडकरीय दृष्टिकोण
प्रा. डॉ. आर. जि. गजभिये, प्रा. डॉ. आर. एच. रामटेके,
प्रा. डॉ. आर. जि. कळसकर, प्रा. डॉ. एन. आर. अखुज, वर्धा ||100
- 23) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बौद्ध धर्म स्वीकाराचा पूर्व विदर्भावरील आर्थिक प्रभाव
प्रा. अरविंद बी. ढोके, वरोरा ||103
- 24) शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्या सर्व समावेशक शिक्षणा....
प्राचार्य डॉ. सतीश उत्तमराव पाटील, पिंपळनेर, ता. साक्री, जि. धुळे ||105
- 25) स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वैशिष्ट्ये
प्रा. मेघराज आर. शिंदे, मेहकर ||111
- 26) साइबर धोखाधडी एवं बचाव
डॉ. आलोक कुमार मिश्र, रीवा (म.प्र.) ||114

Date of Publication
01 November 2022

vidyavarta™

International Multilingual Research Journal

Vidyavarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles, Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

<http://www.printingarea.blogspot.com>

विद्यावार्ता: Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.14 (IJIF)

शैक्षणिक अधिकार आणि उच्च शिक्षणाबाबत आंबेडकरीय दृष्टिकोण

प्रा. डॉ. आर. जि. गजभिये

प्रा. डॉ. आर. एच. रामटेके

प्रा. डॉ. आर. जि. कळसकर

प्रा. डॉ. एन. आर. अखुज

विद्या विकास कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय समुद्रपूर, ता. समुद्रपूर, जि. वर्धा.(महा.)

*****

प्रस्तावणा :

बाबासाहेबांचा शिक्षणाबाबतचा दृष्टिकोण सुर्यप्रकाशा इतका स्पष्ट आणि समतामुलक होता. त्यांनी आपल्या समाजाला संबोधित करतांना असे म्हटले होते की 'शिक्षण हे वाघीनीचे दूध आहे. ते जो प्राशन करेल तो गुरगुरल्या शिवाय रहणार नाही'. त्याचप्रमाणे शिक्षणाचे महत्व विपद करतांना त्यांनी समाजाला एक नाग दिला होता तो म्हणजे 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' कारण हजारो वर्ष ज्यांना शिक्षणापासून वंचित केले होते. त्यांना समाजाच्या मुख्य धारेमध्ये आणण्याकरीता शिक्षणाशिवाय दूसरा पर्याय त्यांच्या समोर नव्हता. मनु द्वारा लिखित संहिते मध्ये वर्ण व्यवस्थेचा पुरस्कार करण्यात आलेला असल्यामुळे भारतातील फार मोठा वर्ग शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिकदृष्टिने फार मागे होता. अशा या गडद अंधारत खितपत पडलेल्या समाजाला बाहेर काढण्यासाठी लखलखणा-या तेजोमय महासुर्याचीच गरज होती. आणि तो महासुर्य म्हणजे तथागत परंपुज्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रूपाने या मागासवर्गीय समाजाला मिळाला. व तेव्हापासून ख-या अर्थाने शुद्ध व अती शुद्धना जीवनाचा खग मार्ग मिळाला. कारण

की या आधी या भारत भूमीवर कितीक संत महात्मे होउन गेलेत परंतु ते या समाजात आमूलाग्र बदल घडवून आणू शकले नाही. ते काम फक्त एकट्या बाबासाहेबांनी करून दाखविले. याकरीता बाबासाहेब स्वताच उच्च विद्या विभूषित झाले. व समाजाला उच्च विद्या विभूषित करण्यासाठी अहोरात्र झटले. त्याचा प्रत्यय या समाजातील व्यक्तींना अनुकूल परिस्थिती मिळताच दाखवून दिले आहे. अल्पकाळातच या समाजात लेखक, साहित्यीक, डॉक्टर, इंजिनियर, वकील निर्माण झाले. परंतु जो मागासवर्गीय समाज या आंदोलनात सहभागी झाला नाही. तो आहे तिथेच आहे. थोडक्यात अनुकूल परिस्थिती मिळताच आपण इतरापेक्षा कोणत्याही बाबतीत कमी नाही. इतरांच्या बरोबरीचे आहोत. एवढेच नव्हे तर प्रसंगी एक पाउल पुढेच आहोत. अथवा कांकणभर जास्तच आहोत हे आपल्या कर्तबगारीने दाखवून दिले आहे. तसेच बाबासाहेबांनी १३.२.१९३८ ला भुसावळ येथे कामगार संमेलनात तरूनांना उपदेश करतांना बाबासाहेब म्हणाले होते. की, 'शिक्षण हे दुधारी शस्त्र असल्यामुळे चालविण्यास धोक्याचे असते. चाखिरी आणि विनयहीन शिक्षित माणूस हा पशुपेक्षा भयंकर असतो. शिक्षित माणसाचे शिक्षण गरीब जनतेविरुद्ध असेल तर तो समाजाला शाप ठरतो. असा इशारा उच्च शिक्षण घेतलेल्या उच्चभ्र व्यक्तींना बाबासाहेबांनी दिला होता.

भारतीय उच्च शिक्षणाची दशा आणि दिशा :

बाबासाहेबांचे गुरू तथागत भगवान बुद्धांच्या आचार विचार व तत्वज्ञानाचे शिक्षण देणारी नालंदा आणि तक्षशिला विद्यापीठे जगप्रसिध्द होती. या विद्यापीठांमध्ये गणित, खगोलशात्र, राज्यशात्र, औषधशात्र, युद्ध कला, वाङ्मय इत्यादी विषय पृठील आचार्यांनद्वारे शिकविले जात होते. जसे जीवक (इ.स. पूर्व ५ वे शतक) वैदिक शास्त्रात, तक्षशिला विद्यापीठ, महर्षी चाक (इ.स. १ ले शतक) वैदिक शास्त्रात तक्षशिला. नागार्जुना इ.स. (१६६६ ते १९६) रसायन शास्त्रात नालंदा विद्यापीठ विश्वातील वस्तू केवळ प्रवाह आहे. आचार्य धर्मपाल (इ.स. १६६ ते १९६) रसायन शास्त्रज्ञ नालंदा. दिग्नांग (इ.स. ४थे शतक) वादविधी, तर्कशास्त्रज्ञ नालंदा. आर्यभट (इ.स. ४७६) न्याय